

PHOENIX

H O E N I X

47,3
2001

EX ORIENTE LUX

LEIDEN 2001

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Rooter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEUWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Drs. F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondel- straat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harder- wijk
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Stu- dies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Dubbelbeeld van Meryre en Inyoeia uit hun nieuw ontdekte graf in Saqqara. Foto RMO. Zie het artikel van R.VAN WALSEM in dit nummer

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Lehun: het Huis met de Pilaren in sector D (foto G. FOCANT; zie het artikel van D. HOMÈS-FREDERICQ)

INHOUD

Van de redactie	114
Personalia Orientalia	115
Ontdek Lehun en de Koningsweg. De Belgische opgravingen in het antieke Jordanië	Denyse HOMÈS-FREDERICQ 117
Te land, ter zee en op de vlucht: reizen en trekken in de Levant in de Late Bronstijd	Wilfred VAN SOLDT 148
Boekennieuws	163

PHOENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 50,- per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 25,-. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux*: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingenprogramma); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phœnix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Na het themanummer over de Amarna-periode dat voornamelijk gewijd was aan het Oude Egypte, komen in deze aflevering de gebieden van Transjordanië en de Levant aan de orde in achtereenvolgens een bericht over de opgravingen in Lahun en een bijdrage over reizen en trekken in de Late Bronstijd.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 29 maart 2000 promoveerde T. BOY aan de Katholieke Universiteit Leuven op een proefschrift getiteld *Laatachaemenidisch en hellenistisch Babylon. Portret van een Mesopotamische stad in een cultureel spanningsveld*. Promotor was Prof. dr. K. Van Lerberghe, co-promotor Prof. dr. H. Hauben. De auteur behandelt de situatie van de stad Babylon in de laatachaemenidische en hellenistische periode op basis van de spijkerschriftteksten (documentair en literair) en klassieke auteurs (vooral stadsbeschrijvingen). Hij bespreekt Babylons topografie en geeft een overzicht van Babylons politieke geschiedenis op lokaal en (inter)nationaal gebied en van de sociaal-economische, religieuze en cultureel-wetenschappelijke situatie in de stad. Tenslotte komt Babylons erfenis aan bod.

Babylons grootste bloei, als hoofdstad van het Neobabylonische rijk, is te situeren ten tijde van de beroemde koning Nebukadnezar II (605-562 v.Chr.). Ondanks de veroveringen door achtereenvolgens Cyrus de Grote (539 v.Chr.) en Alexander de Grote (331 v.Chr.) kende Babylon ook in de hellenistische periode nog een bewogen geschiedenis. Voorbestemd om centrum van het pas door Alexander de Grote gestichte wereldrijk te worden, moest de stad zijn status van hoofdstad ten tijde van Seleukos I, vóór 300 v.Chr., reeds afstaan aan achtereenvolgens Seleukeia-aan-de-Tigris en Antiochië-aan-de-Orontes. Het Seleukidische rijk was vanaf dit moment meer dan ooit op het Westen gericht, waardoor Babylon aan belang inboette en tot een soort provinciestad verwerd. In de tweede helft van de tweede eeuw v.Chr., toen Mesopotamië door de Parthen werd beheerst, bleef de situatie in Babylon grotendeels ongewijzigd. Spijkerschrifttabletten van het einde van de tweede en de eerste helft van de eerste eeuw v.Chr. bewijzen het voortbestaan van de Babylonische cultuur ten tijde van de Arsakieden. Vanaf het midden van de eerste eeuw v.Chr. is er slechts sporadisch in verschillende soorten bronnen een teken van leven in Babylon te bespeuren. In de tweede-derde eeuw n.Chr. is Mesopotamië's hoofdstad tot een onbetekenend dorp verworden. De erfenis van Babylon vindt men terug in de vorm van de verering van Babylons stadsgod Bēl / Marduk in Syrië en in het Romeinse rijk en het voortbestaan van de Babylonische astronomische kennis in de Griekse en de Oosterse astronomie. Als symbool is Babylon eveneens onsterfelijk gebleken: in de klassieke traditie was de stad het voorbeeld van een plaats vol Oosterse grandeur en in de vroegchristelijke literatuur stond ze model voor een verdorven en verdoemde plaats. Op basis hiervan veroverde Babylon vanaf de antieke wereld tot vandaag een plaats in de literatuur en de beeldende kunst.

Op 25 april 2001 promoveerde A. GODDEERIS aan de Katholieke Universiteit Leuven op een proefschrift getiteld *Townsmen, Farmers and Nomads: The Development of Urban Institutions in Northern Babylonia during the Early Old Babylonian Period (ca. 2000-1800 BC)*. Promotor was Prof. dr. K. Van Lerberghe, co-promotor Prof. dr. N. Yoffee. De auteur behandelt de vroeg Oud-Babylonische teksten uit het noorden van Babylonië, een corpus dat tot op heden niet grondig is behandeld. Tot nog toe werd enkel in verband met het onderzoek naar het voorkomen van privaat grondbezit in Mesopotamië aan de documentatie uit deze periode gerefereerd. Door de reconstructie van alle vroeg Oud-Babylonische

archieven uit Noord-Babylonië verkrijgt men een genuanceerd beeld van de maatschappij. De belangrijkste manier om rijkdom te vergaren blijkt niet grootgrondbezit te zijn, maar speculatie door het verlenen van krediet. Enkele archieven tonen aan dat welgestelde burgers zich organiseren in grotere ondernemingen om de risico's van graan- en grondspeculatie, van slechte oogsten en vooral van internationale handel op te vangen. De nauwgezette administratie van deze ondernemingen registreert facetten die in kleine huishoudens niet genoteerd werden, maar die de complexiteit van de maatschappij illustreren. Zo blijkt iedereen op geregelde tijdstippen offergaven te moeten bezorgen aan de tempel. Door hun economische macht konden de grotere ondernemingen ook een stem in het politieke kapittel verkrijgen.

De auteur beschrijft met name de sociale en economische instellingen, en staat ook stil bij de onduidelijke politieke situatie in de regio aan de aanvang van de Oud-Babylonische periode. De eerste twee koningen van de Oud-Babylonische dynastie, Sumu-abum en Sumu-la-el, blijken in werkelijkheid tijdgenoten te zijn, die een coalitie sluiten in een chaotische context van kleine rivaliserende staten. Op het einde van zijn regering scheidt Sumu-la-el helderheid in de internationale situatie door al zijn concurrenten in Noord-Babylonië uit te schakelen. Dit eerste keerpunt in de Oud-Babylonische periode kan duidelijk vastgesteld worden in de teksten. Hiermee legt Sumu-la-el de fundamenten van het sterke Noord-Babylonische kernland, waarop Hammurabi zijn rijk kan uitbouwen.

ONTDEK LEHUN EN DE KONINGSWEG... DE BELGISCHE OPGRAVINGEN IN HET ANTIEKE JORDANIË

DENYSE HOMÈS-FREDERICQ

Jordanië is één van de meest aantrekkelijke landen van het Nabije Oosten, met zijn woestijnen en eindeloze steppes, zijn plateaus en vruchtbare vlaktes, zijn bloemenpracht in de lente en de naakte landschappen tijdens de winter. Het land is ook buitengewoon rijk aan archeologische vondsten. Op 82 km ten zuiden van de hoofdstad Amman bevindt zich de archeologische vindplaats Lehun, strategisch gelegen, met een uitzonderlijk mooi uitzicht over het landschap van het uit de Bijbel bekende koninkrijk Moab.

Goed beschermd door de stijle wanden van de Wadi Mujib vallei (de rivier Arnon van de Bijbel), werd Lehun beurtelings door sedentairen, nomaden of semi-nomaden bewoond en hun leven, van de oudste tijden af tot op heden, kwam dank zij een zestiental opgravingscampagnes aan het licht. De geschiedenis van deze vindplaats illustreert uitermate goed die van heel het land, dat herhaaldelijk vermeld wordt in de Assyrische annalen, de Egyptische teksten en in het Oude Testament. Voor het gebied van Moab is Lehun wel een van de meest representatieve nederzettingen.

Door middel van de tentoonstelling „Ontdek Lehun en de Koningsweg ... De Belgische opgravingen in Jordanië”¹, die nog steeds in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (K.M.K.G.) te zien is, worden de opgravingen² aan het publiek voorgesteld: ze heeft ten doel de wetenschappelijke bijdrage van België in dit gebied ten oosten van het oude Palestina te illustreren. Zij toont ook de voortdurende conflicten aan tussen de gesedentarieerde landbouwers enerzijds en de nomadische herdersbevolking anderszijds, tussen de „mensvriendelijke” vruchtbare valleien en plateaus en de „mensvijandige” bergstreken, de diepe canyons en de woestijn.

¹ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (K.M.K.G.), Jubelpark 10, 1000 Brussel. De tentoonstelling werd geopend op 25/11/1998, maar is verlengd wegens haar succes.

² Tijdens deze verschillende jaren, werden de opgravingen beurtelings gefinancierd door het Fonds voor Collectief Fundamenteel Onderzoek, de Franse en Waalse Gemeenschap, het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (tegenwoordig Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen), en de Vrije Universiteit Brussel (V.U.B.). Zij vinden plaats in nauwe samenwerking met het Departement voor Oudheden van Jordanië en staan onder leiding van Prof. Dr. D. HOMÈS-FREDERICQ (V.U.B en K.M.K.G.). Een Belgische interuniversitaire ploeg, in samenwerking met een internationaal team van specialisten (Nederland, Engeland, Australië en de V.S.) werken mee. Een geo-archeologisch onderzoek is eveneens gaande, in samenwerking met de Universiteit Gent, o.l.v. Prof. MORGAN DE DAPPER.

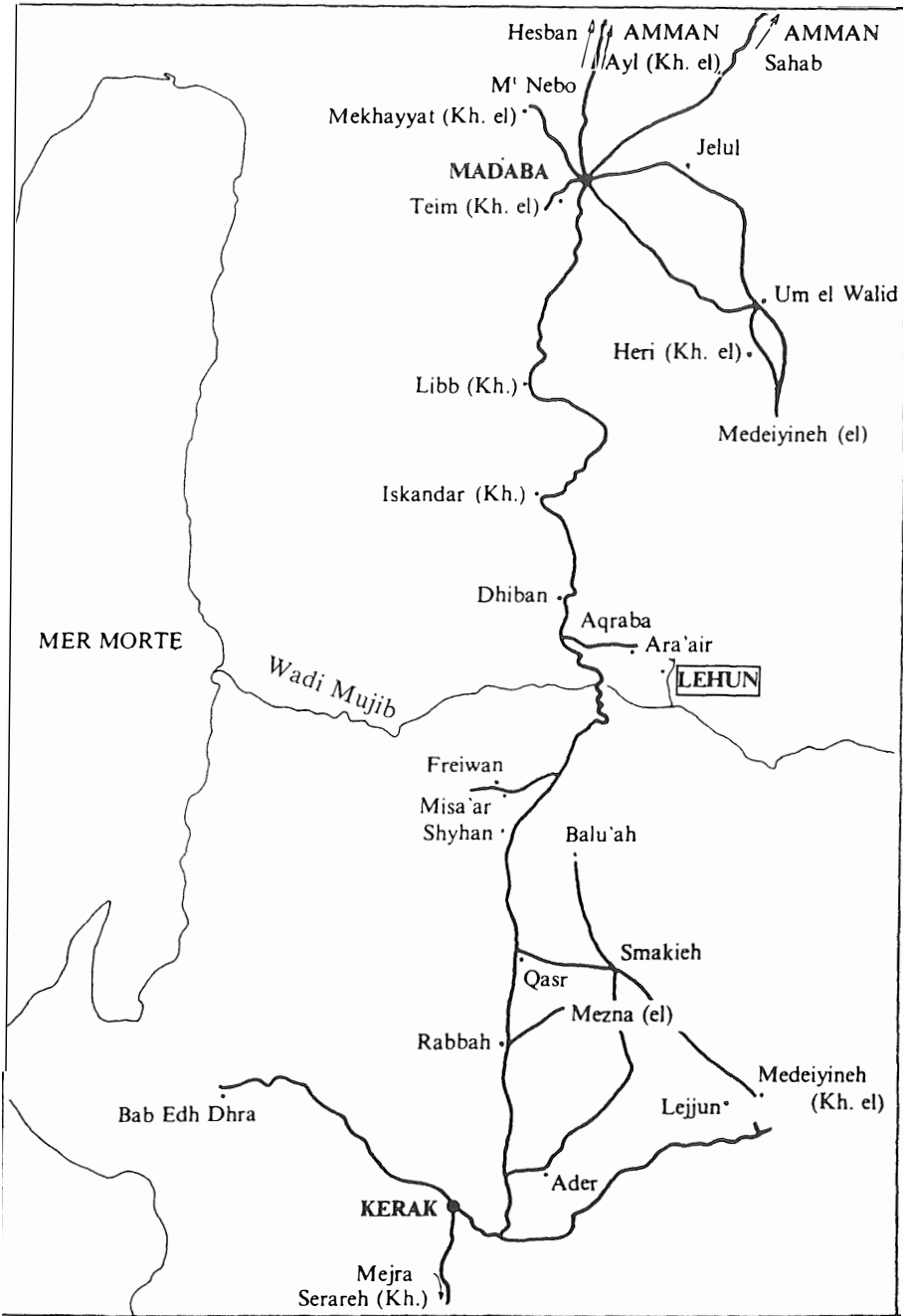

Fig. 1 — De ligging van Lehun in Jordanië.

Lehun (district Madaba) is tegenwoordig een afgelegen dorp (fig. 1) met een strategische ligging en een adembenemend panorama. Het kijkt uit over de route die Amman verbindt met Petra en Aqaba (resp. 280 km en 415 km naar het zuiden) en die in de Bijbel genoemd wordt: de Koningsweg (Nu.20:17; 21:22). Vierhonderd meter in de diepte ligt de Wadi Mujib met zijn aftakkingen, diverse bronnen en seizoensrivieren. Het zicht vanaf het plateau is vele tientallen kilometers ver. Bij mooi weer kan je zelfs de Dode Zee zien, die 30 km naar het westen ligt. De ligging van Lehun, niet ver van de Koningsweg, bepaalde ook haar rijkdom en de invloeden die zij ondergaan heeft op het kruispunt van de grote Egyptische, Syrische, Mesopotamische en Mediterrane beschavingen.

Klimatologische redenen waren eveneens van invloed bij de keuze van deze locatie om een nederzetting te vestigen in de oudheid. De regio heeft een microklimaat. Er zijn invloeden van zowel het Mediterrane, gematigde weerstype met droge en warme zomers, als van het woestijnklimaat. Dit gebied heeft dus bijzondere kenmerken met landbouwgronden en steppe, waar zowel nomaden als een gesedentariseerde bevolking hun gading vinden.

De vindplaats Lehun

De archeologische vindplaats is vrij groot: ze heeft een oppervlakte van 66 ha (1100 m noord-zuid bij 600 m oost-west) en ligt op een hoogte die varieert tussen 748 m en 719 m boven de zeespiegel. De plaats wordt in tweeën gedeeld door de Wadi Lehun, de belangrijkste waterloop, die van noord naar zuid stroomt. Bij hevige regenval komt hij als een indrukwekkende waterval uit in de Wadi Mujib. Het verval en het oneffen terrein zorgen er samen voor dat de klei zich in de rivier afzet in de rotsspleten. Pottenbakkers uit de Vroege Bronstijd en de Islamitische periode hadden op deze manier hun grondstof altijd bij de hand.

Verschillende beken stromen in het regenseizoen van oost naar west langs de sectoren A tot D. Van deze natuurlijke onderverdeling van het terrein, waarbij hoogteverschillen tot 40 m optreden, werd in de oudheid gebruikt gemaakt al naargelang de behoeften van de bevolking. Landbouwers en handelaars gaven de voorkeur aan het noordelijke deel van de vindplaats, in de nabijheid van de verkeersroutes. Dit stramien is te zien in de nederzettingen uit de Nabatiese periode (sectoren B1 en B2), de Romeins-Byzantijnse periode (sectoren B2 en A2) en de Islamitische periode (sectoren A1 en A2). De oorlogszuchtige bevolkingsgroepen daarentegen hielden zich op aan de zuidelijke kant vanwaar men gemakkelijker

de omgeving kon gadeslaan. Hier bevinden zich de nederzettingen uit de Bronstijd (sectoren C1 en B3) en de IJzertijd (sector D).

Eerst het oppervlakteonderzoek

In 1974 werden de K.M.K.G. benaderd om opgravingen te ondernemen in Jordanië, op verzoek van het Ministerie van Buitenlands Zaken en het Departement van Oudheden van Jordanië. Na de beschikbare documentatie in België geraadpleegd te hebben (verhalen van oude reizigers, recente prospectie-rapporten, opgravingsverslagen en archeologische kaarten), werd besloten de bijbelse regio ten oosten van de Dode Zee nader te onderzoeken. Deze streek is belangrijk vanuit historisch oogpunt: ze komt overeen met het oude Moab van de Bijbel en is bekend uit spijkerschriftteksten en Egyptische, Moabitische en Latijnse bronnen. In chronologisch opzicht werd er beslist een vindplaats te zoeken die representatief was voor de periodes tussen de Vroege Bronstijd en de Nabatiese tijd (3200 v.Chr. — 106 n.Chr.)

In 1977 bezocht een interuniversitair team³ de streek tussen Madaba en Kerak. Een dertigtal vindplaatsen verspreid over een gebied van honderd kilometer, werden in detail bestudeerd. Een grote hoeveelheid scherven werd verzameld, foto's genomen en architecturale resten opgemeten. De meest belovende site was ongetwijfeld Lehun, op 7 km van de Koningsweg gelegen. Tijdens zijn prospectie te paard verbleef N. GLUECK er op 3/06/1933 enkele uren en hij had net de tijd een kleine schets te maken van de plek. Deze tekening, hoewel onvolledig, heeft ons zeer geholpen bij het eerste bezoek aan de plaats.

Lehun werd uiteindelijk uitgekozen wegens zijn geografische ligging, zijn strategische positie, de vele architecturale overblijfselen, de overdadige aanwezigheid van keramiek uit de Bronstijd en de Nabatiese periode en omwille van zijn historisch belang. Hoewel de plaats afgelegen is, was ze toch bereikbaar over een onverharde weg, zelfs na felle regenval. Het nabij gelegen dorp kon werklieden bieden, de archeologische resten lagen op braakliggende gronden of op privé-terrein.

³ Het interuniversitair team bestond uit de professoren P. NASTER (K.U.L.), voorzitter van het B.C.O.J., H. DE MEULENAERE (R.U.G. en K.M.K.G.) en ondergetekende (V.U.B. en K.M.K.G.). Het oppervlakteonderzoek duurde van 9-29/10/1977.

Daarna het topografisch onderzoek

Verschillende topografische expedities werden ondernomen⁴. Zij dienden o.a. om een basiskaart te vervaardigen (schaal 1:1000) als voorbereiding voor de eigenlijke opgravingen. Voor een archeoloog is zo'n kaart onontbeerlijk om, dag na dag, het verloop van de opgravingen te beschrijven. De opgraving vordert immers naarmate steeds meer lagen afgegraven worden (fig. 2).

Eindelijk het opgraven zelf ...

De samenstelling van een archeologisch team is gevarieerd en multidisciplinair: het bestaat minstens uit een teamleider (de directeur, meestal een archeoloog), een of meerdere archeologen die verantwoordelijk zijn voor het veldwerk, een architect-tekenaar (die de vondsten intekent) en een fotograaf. De inspecteur van de Oudheidkundige Dienst werkt samen met de archeologen en voert het overleg met de arbeiders. Tegenwoordig zijn alle opgravingen interdisciplinair: verschillende specialisten worden hierbij betrokken: geomorfologen, keramologen, biologen, botanisten, restaurateurs van keramiek of architecturale resten, tekenaars, epigrafen, etnoarcheologen. Zij werken in nauw contact samen. Dank zij de moderne technieken kunnen de vondsten verwerkt worden in gegevensbestanden die speciaal voor de opgraving ontwikkeld werden.

Dit multidisciplinaire onderzoek stelt ons in staat verschillende aspecten van het vroegere Lehun te leren kennen, zowel op chronologisch als op cultureel gebied.

De Prehistorie (1.500.000-3200 v.Chr.)

Het is duidelijk dat de archeologische plaats van Lehun, die de hele vallei van de Wadi Mujib domineert, met haar bronnen, haar overhangende rotsen (abris sous roche) en in de rotswand verborgen grotten, ideaal was

⁴ Het topografisch team bestond uit Prof. Dr. F. DEPUYDT (K.U.L.) in 1978-1980, 1982, 1986; PH. ROSELLE in 1986, 1988-1989; J. DEBIE (Ministère de la Région Wallonne, DGGATP, Division du Patrimoine, Direction de l'Archéologie) in 1992, 1996. Voor een verdere beschrijving van het topografisch onderzoek, zie D. HOMÈS-FREDERICQ et alii, *Ontdek Lehun en de Koningsweg ... De Belgische Opgravingen in Jordanië*, Brussel 1997, p. 32-35, 127-128.

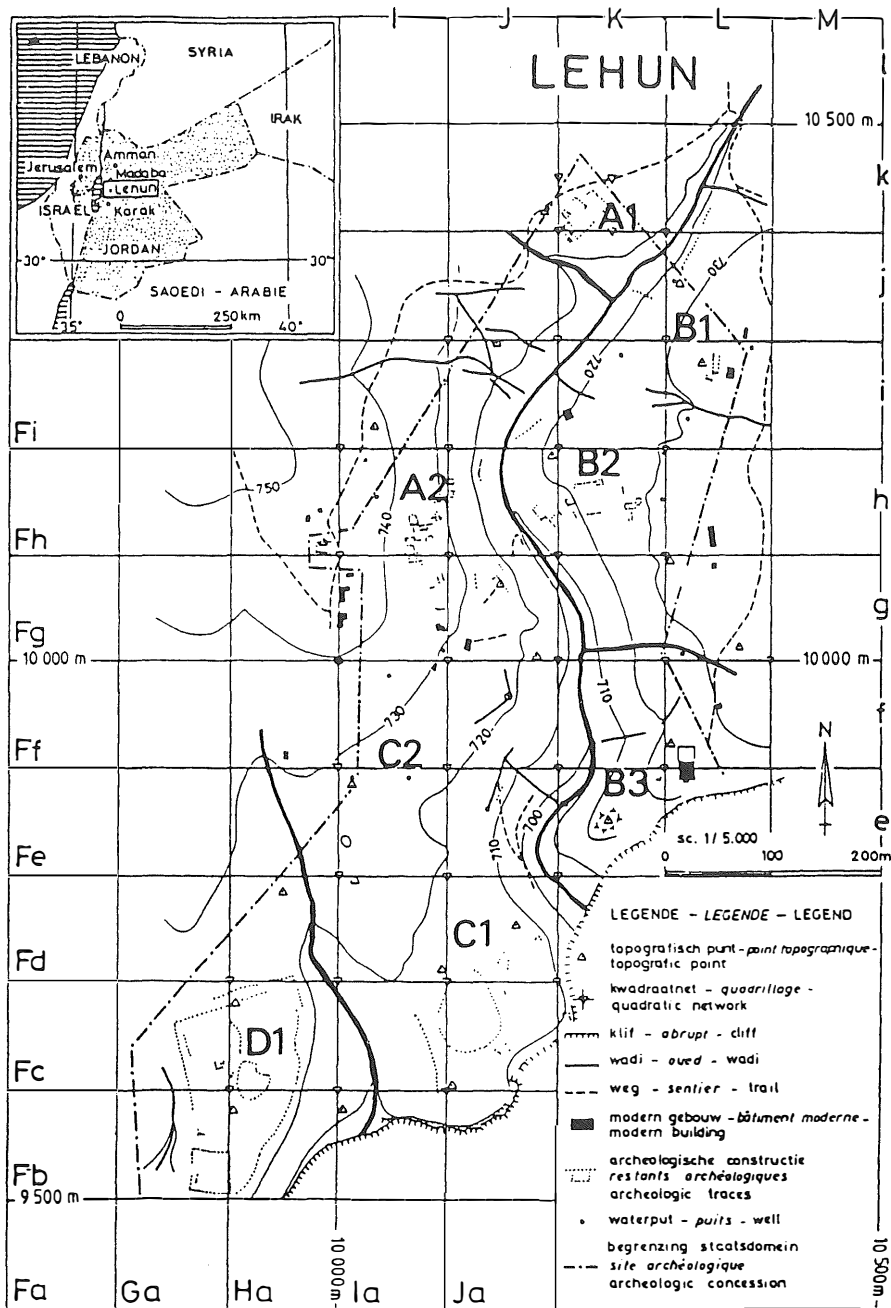

Fig. 2 — Topografische kaart van de archeologische vindplaats Lehun met kwadraatnet en sectoren (Plan: L. PAUL).

voor de paleolithische mens, die de vuursteenlagen kon exploiteren voor het vervaardigen van zijn werktuigen en wapens. De door Dr. G. ROLLEFSON en G. FUNKHAUSER (prehistorici van het American Center of Oriental Research te Amman) ondernomen oppervlakteonderzoeken, tussen 1 en 9 oktober 1980, bevestigen deze hypothese. Meer dan duizend vuurstenen artefacten werden verzameld over een oppervlakte van 225.000 m². De sectoren C en D leverden de meeste voorwerpen op. Ze bestaan voornamelijk uit bewerkingsresten (bladnucleï) en verschillende werktuigen (schrapers, burijsen, messen) en tonen aan dat Lehun een bijzonder geschikt onderzoeksterrein is voor de studie van de technologie en de typologie van de stenen werktuigen in Centraal-Jordanië.

De geringe hoeveelheid scherven doet vermoeden dat tijdens de *Neolithiche periode* (8500-4500 v.Chr.) Lehun waarschijnlijk maar sporadisch bewoond werd.

Het Chalcolithicum (de „kopertijd”) (4500-3200 v.Chr.) is in Lehun alleen bekend in de vorm van enkele stenen werktuigen en scherven gevonden op het veld. Verscheidene sectoren van de plaats moeten echter nog opgegraven worden.

De Vroege Bronstijd (3200-1900 v.Chr.)

Terwijl de Mesopotamiërs het spijkerschrift uitvonden om de boekhouding op te tekenen, en de Egyptenaren in hiërogliefen begonnen te schrijven, moesten de andere regionen van de Levant (Syrië, Palestina, Anatolië) nog meer dan een millennium wachten voor ze de „historische” periode konden betreden. Geheel het Nabije Oosten kende op dat ogenblik echter een bloeiende militaire architectuur.

De scherven⁵, die tijdens het oppervlakteonderzoek of gedurende de verschillende opgravingscampagnes op het veld werden aangetroffen, tonen, evenals de architecturale resten in sector C2 (omwalling en waterreservoir), aan dat er zich ten westen van de Wadi Lehun een belangrijke versterkte stad uit de Vroege Bronstijd bevond. Topografische opmetingen werden van deze sector gemaakt ter voorbereiding van de opgraving die hier in 1998 begon. Het onderzoekswerk is hier des te interessanter, daar er eerder geen nederzettingen uit deze periode in het gebied van Moab opgegraven werden.

⁵ De scherven behoren tot grote voorraadspotten, kleine in de hand gevormde potjes en middelgrote uit kleibanden vervaardigde potten.

Een graf van de Vroege Bronstijd IA-IB in Lehun en andere vondsten

Net zoals in Bab edh Dhra' aan de oostzijde van de Dode Zee, lijkt het grafveld zich hier buiten de stadsmuren, langs de overkant van de rivier te bevinden. In sector B3 werd een graf opgegraven dat dateert uit deze periode en dat door de Wadi Lehun van de eigenlijke nederzetting gescheiden is.

Tijdens de bouw van het opgravingshuis in sector B3 werden in 1980 twaalf opgravingsvelden van 5m bij 5m afgebakend. Onder een pakket van bovengrond werd een 40 cm tot 60 cm dikke laag aangetroffen, die op de rotsbodem rustte. Hierin werden bijna 130 aardewerken vazen gevonden, de meeste intact (fig. 3). Zij behoorden tot een geërodeerd familiegraf aan de rand van het plateau, dat in het verleden al verstoord werd. Het was te sterk beschadigd om nog gereconstrueerd te kunnen worden. Deze toestand kan vergeleken worden met een graf uit Jericho, waarvan de skeletten door de erosie werden aangetast. Evenals in Jericho en Bab edh Dhra' werden de beenderen en het aardewerk door elkaar gevonden. Deze beenderen in Lehun behoorden toe aan tenminste vier individuen: een kind van tussen de twee en vier jaar en drie vrouwen van tussen de negentien en veertig jaar. Er werd geen enkel volledig skelet teruggevonden.

Fig. 3 — Inboedel van het graf uit de Vroege Bronstijd in sector B3 (foto S. USE).

De versterkte stad uit de Vroege Bronstijd

De opgravingen van de twee laatste jaren in deze sector hebben aangetoond dat een eerste nederzetting in de Vroege Bronstijd I (3200-3000 v.Chr.) gevestigd was in sector C1. De woningen waren onder een brede beschermingsmuur bedolven. Waarschijnlijk eerst bewoond door seminomaden, kende de plaats vlug een uitzonderlijke bevolkingsaanwas in de Vroege Bronstijd II en III periode (3000-2300 v.Chr.) om uit te groeien tot een belangrijke versterkte burcht, die de grandioze vallei van de Wadi Mujib domineerde. Rond deze tijd breidde zich de stedelijke architectuur uit in heel het Nabije Oosten. In Palestina zijn bekend Ai, Arad, Yarmouth en andere steden, die ook soms gebouwd waren op oudere funderingen. De contacten met het faraonische Egypte, met Syrië en zelfs met Mesopotamië waren frequent.

Het belang van Lehun ligt in het feit dat weinig vindplaatsen uit de Vroege Bronstijd II-III systematisch opgegraven zijn in Jordanië. Parallellen kunnen getrokken worden met Bab edh' Dhra', en met Jawa en Zeiraqun in het noorden van het land. Het plateau, met een oppervlakte van 6 ha, is goed beschermd door de Wadi Lehun en de steile cliffs van de Wadi Mujib, die een natuurlijke verdediging vormen. Het omvat een nederzetting die vergeleken kan worden met een kleine stad in België of Nederland. Op moeilijk te verdedigen plaatsen, was de nederzetting beschermd door een omwalling van 5 tot 5.5 m breed, die de natuurlijke helling van het plateau volgde. In het zuidelijk en oostelijk deel van het terrein, bij de steile cliffs naar de Wadi Mujib, dienden de tegen elkaar aangebouwde huizen als verdedigingsmuur.

Grote hoogteverschillen zijn op te merken tussen het noordelijk deel (op 720 m boven de zeespiegel) en het zuidelijk deel (711 m). De inwoners hebben gebruik gemaakt van het topografische reliëf en hebben twee „dolines” (natuurlijke verzakkingen: niveau 708 m) omgevormd tot waterreservoirs. Deze hadden een capaciteit van ca. 1.200.000 liter en dienden om regenwater op te vangen en de stad te voorzien van drinkwater of water voor irrigatie. Andere nederzettingen in Palestina, zoals Ai, Arad en Yarmouth tonen een dergelijke opzet: grote waterbekkens werden gebouwd in de laagste delen van de stad.

Slechts 3 % van het plateau is tot op heden opgegraven. Het is dus moeilijk definitieve conclusies te trekken. Wij kunnen in ieder geval vaststellen dat de huizen rechthoekig zijn, met één enkele ingang (langs de korte of de lange zijde) en één kamer. Dit stemt overeen met wat men vaak in Palestina in de Vroege Bronstijd aantreft. De woningen lijken ook aan

standaardmaten te voldoen (4/4.5 m x 2/2.5 m). Zij zijn opgetrokken uit lokale natuursteen: kalksteen of zandsteen met fossielen.

Vershillende maalstenen en vijzels werden aangetroffen. De meeste zijn van geringe afmetingen, maar twee exemplaren, uit lavasteen, zijn indrukwekkend (70-90 cm) en wijzen op ontwikkelde landbouwtechniek. Ook moet de economie vooral gesteund hebben op schapen- en geitenteelt, daar een groot aantal weefgewichtjes gevonden werden. Maar op het einde van de Vroege Bronstijd III lijkt de site opnieuw het domein der nomaden te zijn geworden.

De Midden-Bronstijd (1900-1500 v.Chr.)

Deze periode is zeer slecht vertegenwoordigd in Lehun. Onder de grote hoeveelheid scherven gevonden in Lehun tijdens het oppervlakteonderzoek, herkende J. SAUER (destijds directeur van het American Centre of Oriental Research te Amman) er enkele als daterend uit de Midden-Bronstijd. Nochtans trof men tot op de dag van vandaag in Lehun geen enkel spoor aan van enige bewoning uit deze periode aan.

De Late Bronstijd (1550-1200 v.Chr.)

In Egyptische en Anatolische teksten wordt melding gemaakt van de rivaliteit tussen de farao's en de Hettitische koningen. Beide zijden probeerden controle te krijgen over de vruchtbare en rijke oostelijke kusten van de Middellandse Zee (het huidige Syrië, Libanon en Israël). Na zestien jaar oorlog werd er een „eeuwige vrede” gesloten. De streek ten noorden van Kadesh (Nebi Mend in Syrië) ging naar de Hettieten, het gebied ten zuiden ervan naar de Egyptenaren. Deze gebeurtenis geeft een verklaring voor de Egyptische invloed tijdens de oudheid in zowel het westelijke als in het oostelijke deel van Palestina. Vanaf de ondertekening van de vrede brak er een periode van relatieve rust aan. Hierdoor nam de internationale handel met de gebieden rond de Middellandse Zee en de Egeïsche Zee toe. De import van Grieks, Myceens en Cypriotisch aardewerk is hiervan een materieel bewijs, zoals blijkt uit de vele aardewerkvondsten. Het Moabitisch plateau, in de omgeving van Lehun, was in deze periode schijnbaar dun bevolkt, doch niet totaal verlaten.

De koninkrijken Moab, Ammon en Edom in de Late Bronstijd

Op het einde van de Late Bronstijd (13de eeuw v.Chr.) was Lehun opnieuw bewoond. Het is moeilijk om een goed beeld te krijgen van de gebeurtenissen op dat ogenblik. De archeologische en epigrafische gegevens zijn immers gering. Er is ook geen duidelijk zichtbare breuk in de architectuur, de stedenbouw en op ambachtelijk gebied.

Toch vonden er in deze periode gebeurtenissen plaats die een grote invloed gehad hebben op de geschiedenis van het Nabije Oosten. De „zeevolkeren”, uit de regio rond de Egeïsche Zee, vestigden zich op de kusten van Palestina en destabiliseerden het Hettitische rijk. Op de vlucht vanuit Egypte, probeerden de Hebreërs — onder leiding van Mozes — via de Koningsweg, het Beloofde Land te bereiken. Deze handelsroute stond onder controle van de Shasu. Er waren militaire expedities van de Egyptische farao's van het Nieuwe Rijk. Ramses II (1304-1237) vermeldde de naam „Moab” en Ramses III (1198-1166) noemde in zijn reisverslag enkele veroverde steden uit de regio. Ook de invasies van de Israëlieten en de Assyriërs teisterden later de streek. Ondanks dit alles is er echter geen duidelijke breuk tussen de Late Bronstijd en de IJzertijd waar te nemen.

Nomadische stammen begonnen zich te vestigen in Jordanië. Ze stichtten kleine koninkrijken, elk met hun eigen kenmerken. In het noorden lag het rijk Ammon met als hoofdstad Rabbath Ammon (het huidige Amman). In het zuiden ontstond, in de regio rond Petra, het koninkrijk Edom met als hoofdstad Bosra (Buseirah). Centraal lag het land Moab waarvan de grenzen in de loop der tijden nogal eens wijzigden, al naargelang de politieke situatie van het moment. De hoofdsteden Kerak (in het zuiden) of Dibon (aan de Wadi Mujib) worden genoemd op de bekende stèle van koningherder Mesa (ca. 850 v.Chr.). De vruchtbare streek wordt vaak vermeld in de Bijbel, maar ook in Egyptische en Assyrische teksten.

In deze onzekere en duistere periode aan het einde van de Late Bronstijd, bouwden de Moabitische koningen versterkte nederzettingen en forten o.a. in Lehun, Balu'ah, Khirbet Medeniyeh-Smakieh en Medeniyeh-Ader. De stèle van Balu'ah, die men meestal dateert tussen 1300 en 1200 v.Chr., laat mogelijk de kroning zien van een van de lokale koningen door twee godheden met Egyptische kenmerken. Het aantal nederzettingen groeide snel. Verschillende vindplaatsen aan beide zijden van de Wadi Mujib werden nu opnieuw gebruikt. In dezelfde periode werd een grote nederzetting gebouwd in Lehun. Deze ontwikkelde zich verder tijdens de Vroege IJzertijd.

De Vroege IJzertijd I (1200-1000 v.Chr.)

De nieuwe bewoners vestigden zich in sector D. Dit is een min of meer horizontaal plateau in het zuidwesten van de vindplaats. Een ommuring werd er omheen gebouwd, die de contouren van het gebied volgde. Op deze manier werd de natuurlijke verdediging zowel aan de zuidelijke (langs de Wadi Mujib), als aan de westelijke en de oostelijke zijde (hoogteverschillen en seizoensrivieren) versterkt. Alleen de noordzijde bleef kwetsbaar. Als lokatie voor een versterkte nederzetting was deze plaats echter een uitstekende keuze.

De archeo-geomorfologische onderzoeken uit 1996 bevestigen het strategische voordeel van deze ligging. De reikwijdte van het uitzicht is zeer groot. De combinatie van gegevens van het GIS (Geographic Information System) en de schaduwkaart tonen op wetenschappelijke wijze aan dat de bewoners van Lehun en Balu'ah, goed beschermd door de diepe canyon van de Wadi Mujib, elk dreigend gevaar over 25 à 30 km konden zien aankomen.

Mogelijk liep de Koningsweg langs beide plaatsen. Een kaart gepubliceerd door G. HORSFIELD en L.H. VINCENT⁶ toont aan dat de snelste verbinding tussen Balu'ah en het Moabitisch plateau langs Lehun gaat: deze route wordt nu nog door herders gebruikt en loopt over een afstand die een karavaan kan afleggen in een dagmars van 5 à 7 uur.

Lehun kende een grote bloeiperiode in de Vroege IJzertijd. Tot op heden werden meer dan twintig huizen rond een ovale binnenplaats ontdekt (fig. 4). De nederzetting was volledig ommuurd en volgens een wel doorzocht plan opgezet. Verscheidene huizen zijn opgegraven. Van andere werd de ligging vastgesteld en deze kunnen bij volgende opgravingen onderzocht worden.

Een van de belangrijkste woningen is zeker het „Huis met de Pilaren”, aan de noordwestzijde van het plateau (zie fig. op voorzijde). Dit huis is bijna vierkant (9.5 m x 9 m) en was wellicht een van de grootste. Het had vijf kamers, een kleine graanopslagplaats en een binnenplaats beschermd door de stadsomwalling. Misschien woonde hier een van de lokale „Sheiks”, die leenplichtig was aan de Moabitische vorst.

Het huis lijkt te bestaan uit twee grote eenheden die samen een gemeenschappelijke tussenmuur hadden. Deze woning was gedurende lange tijd in gebruik en onderging verschillende verbouwingen. De binnenmuren —

⁶ HORSFIELD, G. & VINCENT, L.H., Une stèle égypto-moabite au Balou'a, in *Revue Bibli-que* 41 (1932), p.418, fig.1.

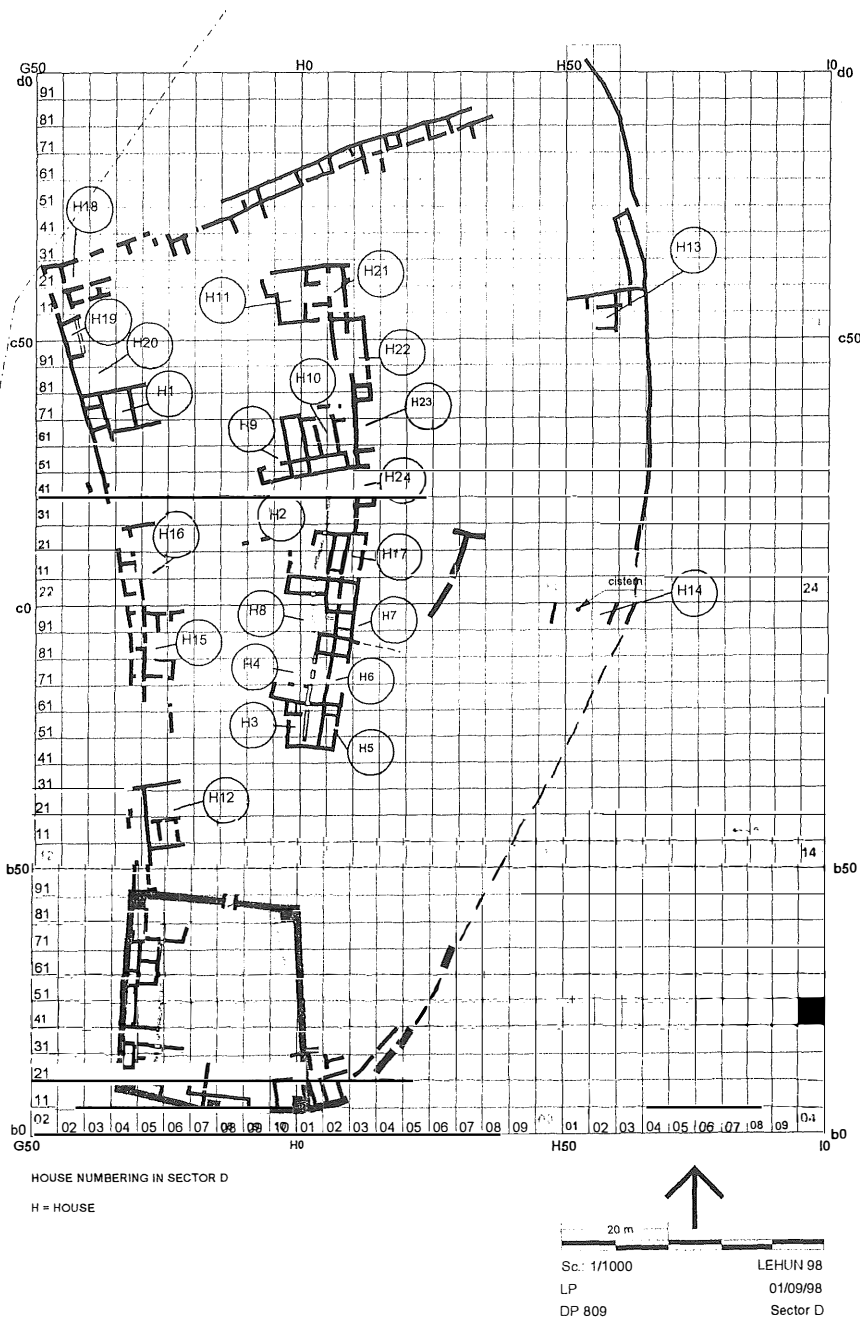

Fig. 4 — Plattegrond van het versterkte dorp in sector D met huisnummering (Plan: L. PAUL, J. DE SOUSA).

van lokale steen — hadden hoge pilaren. Deze doen denken aan moderne bouwmethoden waar dergelijke pilaren, maar dan van gewapend beton, worden gebruikt. Grote platte stenen van het dak werden her en der gevonden op de vloer van de kamers, neergestort nadat de huizen waren verlaten aan het begin van het 1ste millennium v.Chr.

Andere pijlerhuizen met verschillende kamers, hebben soms eveneens één volledig afgesloten vertrek met een toegang via het dak. Deze vorm van opslagplaats of graanschuur vindt men nu nog in Jordaanse dorpen. Ze doen ook denken aan maquettes van huizen uit het Middenrijk in Egypte.

Het „Huis met de Scarabee” blijkt een kleiner huis te zijn. Twee kamers zijn tot nog toe opgegraven. De woning moet groter geweest zijn, maar landbouwwerkzaamheden hebben in deze sector veel vernield. In het midden van de belangrijkste kamer, die van drie „banken” voorzien was, werden verschillende lagen aardewerkscherven gevonden. Het gaat om vaatwerk van lokale productie uit de Vroege IJzertijd I.

Tegenover de zuidelijke bank werd tussen de vele scherven een eigendomsmerk, misschien van de eigenaar van het huis, gevonden, nl. een mooie scarabee-zegel in faïence (3 cm lang, 1.9 cm breed en 0.3-1.05 cm hoog; fig. 5). De rug van het gestileerde insect is beschadigd. Hierdoor is de bewerking van het gaatje om hem op te hangen zichtbaar. De graveur begon de perforatie aan beide uiteinden. De vlakke kant van de scarabee is versierd met een sfinx met ramskop die een atef-kroon draagt. Voor deze sfinx staan een opgerichte ureus (slang) en een open lotusbloem. De tekst, in onhandig hiërogliefenschrift, vermeldt de naam „Ammon-Re”. Het zegel moet in Palestina gemaakt zijn, omdat de spelling fout is. Het lijkt erop dat de graveur een tekst heeft gekopieerd die hijzelf niet begreep. De tekening is vergelijkbaar met exemplaren uit het einde van het 2de millennium en behoort bijgevolg tot de XXste dynastie (1186-1070 v.Chr.).

Het „Huis met het Schminkpalet”, dat tegen het noordelijke deel van de ommuring is aangebouwd, is eveneens interessant. Veel van het aardewerk dat hier gevonden werd, is van hetzelfde type als dat uit het „Huis met de Scarabee”. Het lag samen met delen van het dak — o.a. de bewapening van riet — op de vloer van het huis. In de hoek lag een kapotte oven. Deze is wellicht vernield onder gewelddadige omstandigheden (oorlog, aanval op het dorp door nomaden, aardbeving). Dit valt af te leiden uit de zijwanden die op de grond verspreid lagen. Het huis is wellicht doelbewust verlaten. De voordeur was zorgvuldig geblokkeerd met grote stenen. De eigenaar had blijkbaar de intentie om terug te komen zodra het dreigende gevaar was geweken. Misschien werd het later gedeeltelijk opnieuw bewoond, omdat er een schminkpalet gevonden werd in de noordoostelijke hoek — tussen de aarde van het dak en de ingestorte stenen uit de muur (fig. 6). Daar vlakbij lag een kleiner fragment van wat waarschijnlijk een

Fig. 5 — Scarabevormige zegel uit het Huis met de Scarabee
(foto W. DE LAUWER).

Fig. 6 — Schminkpalet gevonden in het Huis met het Schminkpalet
(foto W. DE LAUWER).

deel van het deksel is. Beide voorwerpen zijn gemaakt uit fijne, homogene en compacte kalksteen. Helaas zijn zowel het palet als het deksel maar gedeeltelijk bewaard. Het rechthoekige palet heeft twee komvormige uithollingen en wellicht was er nog een derde aanwezig. Tussen deze kommetjes is een lotusbloemmotief zichtbaar. Het kelkblad en de bloemkroon met vijf blaadjes zijn mooi langs de kleine uithollingen aangebracht. Het ontwerp doet vermoeden dat het oorspronkelijk een symmetrisch motief moet zijn geweest. Het is moeilijk dit voorwerp exact te dateren. Er zijn maar enkele rechthoekige paletten gevonden en deze zijn allemaal uit de Late Bronstijd of de Vroege IJzertijd. Ronde schminkpaletten zijn in grotere hoeveelheden teruggevonden. Deze dateren uit de periode tussen de 8ste en de 6de eeuw v.Chr.

Ondanks het feit dat de hele sector D recentelijk beploegd en verstoord is, dat de stenen aan de oppervlakte verwijderd werden en dat slechts een deel van het plateau opgegraven is, is het toch mogelijk enkele voorlopige conclusies te trekken over de architectuur. Een aantal kenmerken komen telkens terug en deze lijken zo een vast stramien te verraden. Op basis van de funderingen onder de landbouwgrond kunnen toch enkele vaststellingen worden gemaakt.

De versterkte vesting uit het einde van het 2de millennium werd zorgvuldig gepland (fig. 7). De vorm werd bepaald door het reliëf van het plateau, waarvan de afmetingen zijn: 200 m in noord-zuid richting bij 50 m (aan de zuidzijde) en 120 m (aan de noordzijde). De totale oppervlakte bedraagt 1700 m². De ingang is nog niet gevonden, maar deze bevindt zich vermoedelijk in het noordoostelijke gedeelte.

De nederzetting wordt beschermd door een ovale omwalling met een omtrek van 500 m lengte. Twee parallelle muren op een onderlinge afstand van 2.50 m vormen een dubbele verdediging rond een centrale ruimte. Hier vonden de bewoners en hun kuddes bescherming bij dreigend gevaar. Enkele dwarsmuren maken het mogelijk de dubbele muur om te bouwen tot een fortificatie en kazematten.

De huizen zijn tegen deze ommuring gebouwd en hebben slechts één ingang, om een betere bescherming te bieden. Ze zijn vrij ruim (10-18.50 m bij 2.50 m) en hebben meestal 4 tot 5 langwerpige kamers, waarvan enkele vrij groot zijn. Er waren meestal ook een binnenplaats en een kleine, geplaveide ruimte zonder deur aanwezig. De huizen zijn gebouwd als losse eenheden rond een centrale ruimte, die zelf in tweeën gedeeld is door een dubbele rij huizen die noord-zuid zijn geöriënteerd.

De huizenblokken schijnen gebaseerd te zijn op een veelgebruikte bouwmodule die 8 à 12 m lang is. Het is een private architectuur die

Fig. 7 — Versterkt dorp uit het eind van het 2de millennium en fort uit begin van het 1ste millennium v.Chr. Op de achtergrond de vallei van de Wadi Mujib en het zuidelijke Moabitische plateau (foto W. DE LAUWER).

afgestemd is op het leven in familieverband. Als wij de basismodule relateren aan de ommuring van de nederzetting dan moeten er 60 à 80 huizen hebben gestaan, misschien zelfs 100.

Ook de dikte van de muren is gestandaardiseerd (tussen 0.70 m en 0.80 m). De scheidingsmuren zijn vaak zonder al te veel zorg gebouwd. De ingang van het huis is tussen 0.70 m en 0.80 m breed. De vloeren werden gemaakt van aangestampte aarde. Soms werden er kleine stenen of plaveisel op een kleilaag gebruikt. Tot op heden is er nog geen enkel raam gevonden. Dit kan echter verklaard worden door de geringe hoogte van de gevonden muren. Het is moeilijk om de oorspronkelijke hoogte van de woningen te achterhalen. Enkel het „Huis met de Pilaren” (Huis 1) is bewaard tot een hoogte van 1.60 m. Mogelijk had dit huis een verdieping.

In het centrale deel van de nederzetting werden de huizen gescheiden door een lange noord-zuid muur. Er zijn minsten vier woonwijken gevonden ten noorden, ten oosten en ten zuiden van sector D. Bij de bouw werd steeds rekening gehouden met de gesteldheid van het terrein. De materialen die werden gebruikt, komen uit de omgeving. Voor de muren werd kalksteen gebruikt. De lokale steen, bedekt met fossielen, werd gebruikt voor de taats en de drempel. De gebruikte mortel (aarde, klei en steentjes) is niet erg duurzaam. Er zijn duidelijk overeenkomsten met bouwwijzen in huidige dorpen.

Uiteindelijk kunnen we een schatting maken van het aantal inwoners. Als we aannemen dat elke familie bestond uit 6 à 10 leden, dan is het redelijk te veronderstellen dat er tussen de 400 en 1000 mensen in Lahun hebben gewoond. Dit betekent 13 m² oppervlakte per persoon. Dit is inclusief de open ruimten, de opslagplaatsen en de stallen voor schapen en geiten.

Dat het hier om een landbouw- en herdersbevolking gaat, wordt bevestigd door verschillende vondsten: ovens, molenstenen, vijzels, stampers in basalt, voorraadpotten, weefgewichtjes en andere objecten van keramiek. Het aardewerk aangetroffen in sector D is erg homogeen en representatief voor het einde van de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd. Het is vaak moeilijk om het onderscheid tussen het aardewerk uit beide periodes te maken. Het heeft dezelfde eigenschappen als de keramiekvondsten in Ara'ir, Balu'ah, Medeniyeh en andere Moabitische vindplaatsen. Het werd uitsluitend in het huishouden gebruikt. Er waren open vormen (kraters, kommen en borden) en gesloten vormen (potten, kookpotten en kruiken) met kleine en met grote afmetingen. De klei is over het algemeen grof met zand, kwarts, gemalen kalk en basalt als magering.'

De Moabieten in het Iste millennium v.Chr.

Genesis 19:36,38 verhaalt de geboorte van Moab, stamvader van de Moabieten. Deze bevolkingsgroep vestigde zich in het gebied ten oosten van de Dode Zee. De geschiedenis van de Moabieten loopt van 1200 tot 600 v.Chr. De gegevens over deze volksstam zijn gering, omdat er weinig geschreven bronnen over bestaan. Zijn geschiedenis is nauw verbonden met die van Israël, Syrië, Ammon en Edom, maar het blijft moeilijk om de bijbelse, Assyrische en Egyptische bronnen te interpreteren.

Van de zeven Moabitische koningen, die bekend zijn, is Mesa (ca. 850 v.Chr.), „zoon van Kamos, koning van Moab, de man uit Dibon” de bekendste. Zijn naam komt niet alleen in de Bijbel (2 Kon. 3:4-5) voor, maar ook op de bekende „stèle van Mesa”. In de Bijbel staat dat Mesa een vazal was van koning Achab van Israël en dat hij elk jaar 100.000 lammeren en evenveel schapen plus de wol aan hem als tribuut moest betalen. Na de dood van Achab kwam Mesa in opstand tegen Joram, de nieuwe koning van Israël. Deze onafhankelijkheidsoorlog vond plaats rond 853 v.Chr., aan het begin van de regeerperiode van Mesa. Deze ondernemende koning, vol ambitieuze politieke ideeën, noteerde wat hij tot stand gebracht had, wellicht aan het einde van zijn regering, rond 830-805, op een zwarte basalten herdenkingsstèle, die nu in het Louvre te Parijs bewaard wordt.

De praktische geest van Mesa blijkt uit de bouw van een aantal koninklijke bouwwerken, voornamelijk in het noorden van Moab. Ook de heraanleg van de weg en het wed over de Amon werden voltooid.

Dat Mesa Dibon als hoofdstad koos, hoeft niet te verbazen. Deze stad bevond zich op de kruising van enkele belangrijke handelsroutes. Zowel de weg tussen Arabië en Syrië als degene in de richting van de oostelijke woestijn liepen hier voorbij. Vanaf het plateau was de controle op de regio vrij gemakkelijk. De streek was zeer vruchtbaar en dus geschikt voor de veeteelt en de landbouw.

De streek ten noorden van de Wadi Mujib interesseerde de vorst om politieke, economische en commerciële redenen. Om het gebied te verdedigen liet hij op 4 km van de hoofdstad, in Aroër, een indrukwekkend fort bouwen. In Lehun, op 7 km van Dibon, bouwde hij een fort met een landbouwkundig doel voor ogen. Hier liet hij de opbrengst van de graanoogst veilig opbergen. Ten oosten van Lehun werden nog enkele forten opgetrokken. Deze zijn op dit moment nog niet opgegraven. Uit de manier waarop de grens van het noordelijke Moabitische plateau werd verdedigd, spreekt het praktische en geopolitieke vernuft van Mesa.

Het is mogelijk dat de forten van Aroër en Lehun gebruikt werden als politieposten op de oost-west route. Zo kon het verkeer gecontroleerd worden en zeer waarschijnlijk werd er ook tol geheven.

Al deze gegevens die vermeld staan op of gesuggereerd worden door de „stèle van Mesa” zijn belangrijk vanuit historisch, etnografisch, religieus, geografisch, linguïstisch en paleografisch oogpunt.

Het fort van Lehun tijdens de IJzertijd II

De meest recente opgravingen laten vermoeden dat verschillende archeologische vindplaatsen in Moab, zoals Balu'ah, Jawa, Lehun en Umeiri, tijdelijk werden verlaten op het einde van de IJzertijd I. Deze nederzettingen werden opnieuw versterkt rond 900 v.Chr. Tijdens deze periode was Dibon de hoofdstad. De opgravingen laten zien dat verschillende gebouwen aan de west- en zuidzijde van het plateau zorgvuldig werden afgebroken om gebruikt te worden als fundering voor een groot fort uit de IJzertijd II.

Deze vaststelling wordt bevestigd door onderzoek aan de buitenzijde van de ommuring. Hier zijn ook twee bouwfasen zichtbaar. De muur van het fort is bewaard tot op een hoogte van 67 cm à 74 cm en is bedekt met een gele, grijs-witachtige bepleistering van 3 cm dik. De bepleistering zat op 70 cm hoogte en liep vandaaruit langzaam schuin naar beneden tot op een hoogte van 20 cm. Er zijn drie redenen waarom deze bekleding werd aangebracht: het wegwerken van onregelmatigheden in de bouw; de bescherming van die delen die het meest te lijden hebben van weer en wind; het zorgen voor de afwatering.

Een tweede, oudere muur steekt, zonder bescherming, 10 cm à 16 cm verder uit (fig. 8). Twee of drie lagen steen zijn zichtbaar op een hoogte van 47 cm tot 55 cm. Deze omwalling is opgetrokken uit onregelmatige steenblokken met aarde en kleine stenen als opvulling in de voegen daartussen, en staat op de rotsbodem die egaal gemaakt was. Het bovenste deel werd bij de bouw van het fort genivelleerd om vervolgens gebruikt te worden als fundering.

Dit fort met zijn militaire en economische doeleinden is uniek in Moab. Het is een van de weinige die werden opgegraven in Moab. De afmetingen zijn 33 à 37 m oost-west bij 43 m noord-zuid. De omtrek volgt de buitenkant van het plateau, zoals dat ook elders het geval is. Het fort van Lehun is kleiner dan dat van Kadesh Barnea (60 m x 41 m) of Horvat Uza (57 m x 45 m) in West Palestina, maar het is groter dan de meeste andere rechthoekige forten uit de IJzertijd.

Fig. 8 — Muur van het fort uit de IJzertijd II boven een muur van het versterkte dorp uit het einde van het 2de millennium (foto W. DE LAUWER).

De ommuring is ongeveer 1.30 m breed en bewaard tot een hoogte van 1 m tot 1.50 m, opgetrokken uit lokale ruwe steenblokken. De muur was gemaakt uit droog metselwerk zoals algemeen gebruikelijk in de Late Bronstijd en de IJzertijd. Hij wordt op twee plaatsen onderbroken door een opening. De hoofdingang bevindt zich aan de noordkant.

Deze poort is gemaakt uit lokale kalksteen met typische schelpvormige fossielen. De binnenzijde van de ingang was bekleed met een witachtig pleister en de drempel is vervaardigd uit een lange, platte monoliet, evenals de bovendrempel. Taatsstenen bewijzen dat de deur naar binnen draaide. Enkele platte stenen voor de ingang geven aan dat de binnenhof gedeeltelijk was geplaveid.

Om enig idee te krijgen van de oorspronkelijke hoogte van de ommuring werden alle gevallen stenen van de muren aan de oost- en westzijde over een lengte van 4 m verzameld. Vervolgens werd er over dezelfde lengte weer een muur opgetrokken. Rekening houdend met de gevallen stenen, het opvulmateriaal en de stenen die in de loop der tijden meegenomen zijn en ervan uitgaande dat er een bovenbouw van klei en/of hout was, moet de omwalling minstens 6 m hoog zijn geweest.

Op elk van de vier hoeken bevond er zich een toren. Deze torens waren binnenin waarschijnlijk opgevuld met kleine stenen en aarde. Ze hadden zowel een militaire als een architecturale functie. Deze wachttorens binnen de ommuring blijken karakteristiek te zijn voor Lahun. Dit kan verklaard worden door de terreingesteldheid, die het meer gangbare grondplan met torens buiten de muren niet toelaat. Er zijn geen sporen van deuren of andere constructies binnenin de torens. Mogelijk was er een trap aan de buitenzijde, ten westen van de hoofdingang zoals in Tell Mabrak (nabij Amman).

In het midden van het fort was er een binnenplaats van 20 x 30 m. De rotsbodem aan de oppervlakte was geëgaliseerd met aarde, kleine stenen en een laag grind. Hierop bevond zich dan nog een pleisterlaag die alle onregelmatigheden moest wegwerken. Deze methode doet sterk denken aan een manier van bouwen uit de IJzertijd II zoals in het Edomitisch fort van Ghrareh (7de en 6de eeuw v.Chr.).

In de buitenmuur bevinden zich op enkele plaatsen kazematten. Hiervan zijn er een vijftiental opgegraven. De binnenkant van deze ruimtes werd zonder veel zorg gebouwd en de stenen werden ongeordend op elkaar gestapeld. Deze kamers werden in vreedetijd door de boeren gebruikt als woning of als opslagplaats. De ovens, silo's en maalstenen bewijzen dit. In tijden van oorlog werden deze kamers versterkt. Dit is het geval aan de noordzijde. Aan de oostzijde is er echter geen vergelijkbare constructie gevonden.

In de kamers en de kazematten werden zeer veel voorraadpotten gevonden, wat doet vermoeden dat het noord-oostelijk deel van het fort gebruikt werd als opslagplaats.

Er werden ook enkele gebruiksvoorwerpen gevonden zoals vijzels, stampers en slingerstenen. Deze laatste zijn kubusvormig met een zijde van 5 x 8 cm. De Bijbel vermeldt aanvallen van de Assyrische koning Sennacherib (704-680 v.Chr.) op de nederzettingen in Palestina. Vergelijking met de slingerkogels die werden gevonden in Tell Beit Mirsim en in Lachis maakt duidelijk dat dergelijke stenen waarschijnlijk zowel als stamper en ook als projectiel werden gebruikt. Dit kan hun aanwezigheid verklaren.

In de Saïtische tijd (7de en 6de eeuw v.Chr.) was Lahun wellicht nog bewoond. Uit deze periode dateert de hals van een kleine nieuwjarsfles uit heldergroene faïence (4.25 cm hoog, met een diameter van maximaal 3.4 cm; fig. 9). Ondanks het feit dat er maar één fragment van werd gevonden is het gemakkelijk de oorspronkelijke vorm en afmetingen terug te vinden. Er zijn n.l. in de Mediterrane wereld verschillende van dergelijke voorwerpen opgegraven. Oorspronkelijk was de fles 15 cm à 18 cm. De

papyrusvormige hals was versierd met twee gehurkte apen, een typisch motief op nieuwjaarsflessen uit de 26ste dynastie. De Egyptenaren gaven deze flessen als teken van vriendschap naar aanleiding van het nieuwe jaar. Ze waren waarschijnlijk gevuld met parfum, zalf of aromatische oliën. De lensvormige buik van de fles was vaak versierd met een guirlande of met een geschilderd of gegraveerd bloemenmotief. Vaak was er ook een inscriptie met gelukwensen in hiërogliefenschrift, de datum en de naam van de eigenaar. Dergelijke „geluksbrengers” werden gevonden in Gezer, Megiddo, Ashdod (Palestina), Byblos (Fenicië), Ephese, Deve Hüyük (Anatolië) en Assur (Mesopotamië).

Fig.9 — Halsje van een nieuwjaarsflesje (sector D; foto W. DE LAUWER).

Het is moeilijk om het fort uit de IJzertijd exact te dateren, vermoedelijk werd het opgericht door Mesa of zijn vader. Wel is het mogelijk de geschiedenis af te leiden aan de hand van de herstelwerkzaamheden aan de muren. Er moeten zware aanvallen op uitgevoerd zijn. Dit is te zien aan de kamers aan de noordzijde die zijn opgevuld met grote steenblokken en aarde, terwijl de muren aan de oostzijde gedeeltelijk zijn vernietigd en overhaast werden gerepareerd met kleinere en onregelmatige stenen.

De plaats lijkt weer verlaten te zijn in de *Perzische en de Hellenistische periode*, maar hij werd opnieuw bevolkt tijdens de bloeiperiode van de stad Petra en haar karavaanhandelaars.

De Nabateeërs en de internationale handel

De Nabateeërs, waarschijnlijk afkomstig uit het zuiden van Arabië, schijnen in de loop van de 6de en de 5de eeuw in de vroegere provincie Edom binnengetrokken te zijn. Zij vestigden er hun hoofdstad Petra (de Rots) in een dor en besloten dal, goed beschermd door een bont gekleurde bergketen.

In het begin hielden de Nabateeërs zich bezig met het fokken van hun kudden, met ruilhandel en internationale transitohandel. Hun metropool, die al spoedig tot grote bloei kwam, was alleen toegankelijk via een nauwe 3.5 km lange kloof in de rotsen, de „Siq”.

De geschiedenis van de Nabateeërs kan gereconstrueerd worden aan de hand van de klassieke auteurs Diodorus van Sicilië, Strabo, Flavius Josephus, Plinius, enz. Sedert de Hellenistische periode waren er in deze streek talrijke contacten tussen het westen en het oosten. De Nabatiese handelaars importeerden mirre, specerijen en wierook voor hun cultus; balsem, dieren en slaven, ijzer en koper vanuit Arabië; specerijen en kleren vanuit China; suiker, katoen, medicijnen, peper en gember, parfum en wierook vanuit Indië; goud, ivoor en stoffen vanuit Oost-Azië. Ze verzamelden bitumen in de Dode Zee en verkochten die aan de Egyptische balsemers. Ze dreven handel met Fenicië om het purper. Al deze producten werden geruild, verkocht of uitgevoerd naar Rome, Griekenland, Syrië en Egypte. Een deel van de bevolking bestond uit landbouwers, die het land vruchtbaar maakten dankzij een ingenieus systeem van stuwdammen en irrigatiekanalen.

Verschillende Nabatiese steden, heiligdommen, pleisterplaatsen en toevluchtsoorden zijn teruggevonden of opgegraven: ze lagen doorgaans langs de belangrijke karavaanroute, de Koningsweg, die de hoofdstad Petra verbond met Syrië, Egypte, en Arabië. Ze konden echter ook

gelokaliseerd zijn langs secundaire banen. Zo kwamen de Nabatese handelaars met hun karavanen vol prestigieuze producten langs Lehun, een geïsoleerd dorp om er hun luxeproducten, specerijen, kostbare stoffen en fijn aardewerk te verkopen of deze te ruilen tegen de lokale producten. De herders, nomaden of semi-nomaden, die deelnamen aan deze lokale „markten”, lieten hun schapen- of geitenkuddes grazen in deze streek, en aanbaden hun beschermgoden in heiligdommen, getuige hiervan de kleine Nabatese tempel in Lehun.

De Nabatese tempel te Lehun

De opgravingen startten hier in 1979. Het ging aanvankelijk om een klein gebouw, waarvan men veronderstelde dat het dateerde uit de Nabatese of de Romeinse periode.

De tempel ligt in het noordoostelijk deel van de vindplaats, ten oosten van de Wadi Lehun. Hij volgt de helling van het terrein, dat afhelt van oost naar west in de richting van de wadi. Het heiligdom heeft een regelmatig, vierkant grondplan van 6.25 x 6.25 m met een binnenruimte van 4 m per zijde. De ingang was westzuidwest gericht. Zo'n plattegrond komt overeen met het type van Nabatees heiligdom met vierkante cella (fig. 10). Dit verschilt van de religieuze Nabatese architectuur, die bestaat uit een adyton en drie ruimten. Het is van oosterse oorsprong en men vindt het in de Nabatese periode terug in de Hauran, de Lejja, in Jordanië, maar ook in Mesopotamische (bijv. Hatra) en Iraanse centra.

De plattegrond met vierkante basis, gebruikt te Lehun, is echter eenvoudiger dan die van de tempels van Baalsjamin of van Dusjara te Si' en te Suweida in de Hauran, of van de heiligdommen blootgelegd te Khirbet Tannur en Wadi Rum in Jordanië. De muren die zichtbaar zijn ten westen en ten zuiden van de kleine tempel, maakten waarschijnlijk deel uit van een groter complex. Verdere opgravingen moeten dit bevestigen.

Het eerste doel van de opgraving bestond er in dit gebouw te identificeren. De aarde en grote kalksteenblokken die van de hogere delen van de muren waren gevallen, werden weggehaald uit de binnenruimte. De blokken werden zorgvuldig genummerd, geïnventariseerd, gefotografeerd, getekend en achteraf op volgorde ten noorden van de tempel opgeslagen. De buitenmuren werden tot en met de fundering blootgelegd.

De binnenmuren bestaan uit steenblokken in bleke kalksteen, van verschillende hardheid en structuur (soms met schelpfossielen). Ze zijn ca. 1.15 m dik met een vulling van aarde en steenfragmenten tussen het

binnen- en het buitenvlak. Alleen de bovenste steenlagen waren nog zichtbaar bij het begin van de werkzaamheden.

Het buitenvlak van de stenen vertoont meestal een bossage van 1 à 3 cm, volgens een versieringstechniek ingevoerd in Palestina in het 1ste millennium v.Chr. Vóór de opgraving stak de noordmuur nog 6 lagen boven de bodem uit; de zuidmuur — die beter bewaard was — had nog 8 lagen. De fundering rust op de rots, die sterker afhelt dan het maaiveld.

De hogere steenlagen met bossage, springen 2 à 3 cm in ten opzichte van de funderingslagen. Deze zijn van minder regelmatig materiaal gebouwd. Soms zijn het maar kleine brokjes steen van geringe kwaliteit.

Fig.10 — Nabatese tempel na restauratie (foto W. DE LAUWER).

De steenblokken aan de binnenkant van de muren waren minder zorgvuldig gehouwen dan die aan de buitenkant. Ze vertoonden geen bossage (wat normaal is in rustica-architectuur) en hun schikking en verband was zo onregelmatig dat men mag veronderstellen dat een bekleding met platen of stucco die gebreken moest verbergen. Hiervan werden slechts schaarse sporen gevonden.

Het leegmaken van de binnenruimte, evenals het uitgraven van de sleuven, maakte de verwijdering van de grote blokken — waarvan sommige enkele honderden kilo's wogen — noodzakelijk. Deze stenen maakten deel uit van de muren van het gebouw en werden gebruikt om het te restaureren.

De vloer was volledig bewaard en deze was bedekt met een dikke laag aarde vermengd met stukken steen van verschillende afmetingen en met keramiëscherven. Hij is redelijk vlak en geplaveid met platte stenen van tamelijk regelmatige vorm, meestal rechthoekig, maar van verschillende grootte (sommige zijn bijna 1 m x 0.30 m, andere 0.50 m x 0.30 m). De drempel bestaat uit één steenblok, voorzien van twee naar binnen afdalende treden. Een kleine bekkenvormige holte en een licht gebogen groef van ong. 30 cm lang, die schuin over de trede naar de holte loopt, laat zien hoe de spil van het deurpaneel in de taatspot gleed. Het paneel sloeg dus tegen de drempel aan en kon hierdoor alleen maar naar binnen draaien. De deur bestond waarschijnlijk uit een stenen plaat, zoals bij de ingang van de overwelfde ruimten onder de Artemistempel in Gerasa.

Tegenover de ingang, tegen de oostelijke muur, staat een altaar (2 m x 1.25 m). Dit was bewaard tot op een hoogte van 0.50 m. Twee hoekstenen, de zijden die bijna dezelfde hoogte als de plint hadden en de kroonlijst van het altaar, waarvan ongeveer 4/5 werd teruggevonden, maakten het mogelijk een mooie reconstructie te maken. Geen enkele plaat van de afdekking werd aangetroffen. Mogelijk werd deze elders hergebruikt.

Alle archeologische vondsten in de Nabatese tempel vormen een stratigrafisch geheel. Een groot aantal scherven kwam hier te voorschijn, bijna alleen het ruwe, effen of horizontaal geribbelde Nabatese aardewerk. Slechts enkele scherven behoren tot de mooi beschilderde Nabatese keramiek, met eierschaaldunne wanden en donkerbruine beschildering op een zalmroze achtergrond.

Alle scherven werden onderzocht door J. SAUER. Negentig procent van de scherven dateren uit de tweede helft van de 1ste eeuw n.Chr.

Een Nabatees graf in sector D

Tijdens de opgraving van 1987 in sector D, werd een graf van een Nabatees vrouw ontdekt, dicht bij de oppervlakte, tegen het „Huis met de Pillaren” aangeleund. Het graf was afgebakend door een grof gebouwde muurtje, bewaard tot 20 cm boven het skelet. De bedekking, bestaande uit onregelmatige stenen, was ingestort en had alles wat er onder lag verbrijzeld. Het zuidwestelijk deel van de tombe was het meest verstoord: de beenderen waren uiteengevallen, en de kaakbeenderen verplaatst, door de vallende stenen. De vrouw droeg bronzen juwelen: oorkingen, twee ringen en een armband. Een fibula sloot haar kledij; van de stof werd echter niets teruggevonden. Zij droeg ook een mooi halssnoer, gebroken in de loop der tijd. De 188 kralen (van 0.3 à 0.5 cm diameter) werden overal in het graf verspreid teruggevonden. Ze waren vaak geïriseerd en hadden diverse kleuren: blauw, geel, wit, beige en oker. Soms lagen ze in groepjes van vijf of tien stuks, soms alleen. Dankzij het zorgvuldig zeven van de opgegraven aarde, werden de kralen teruggevonden. Een kleine kruik en een kookpot, zoals door de Nabatees gebruikt in het dagelijks leven, werden met de dode meegegeven naar het hiernamaals.

De ontdekking van een dergelijk eenvoudig graf of van een grote necropool als die van Petra, is van groot belang voor een opgraving, daar het funeraire meubilair belangrijke chronologische en/of levensbeschouwelijke inlichtingen geeft. Zo krijgen we te Lehun het bewijs dat de Nabatees het verkozen hun dode ver van het heiligdom te begraven, tussen de ruïnes van de vroege IJzertijd, waarvan ze zeker het historisch belang niet kenden.

De Islamitische periode

Na een periode waarin Lehun aan haar lot werd overgelaten (Romeinse en Byzantijnse periode), werd de plaats weer bewoond. Een groot landbouwcomplex in het noorden en een gehucht van vier huizen in de nabijheid van de prachtige 15de eeuwse moskee, meer naar het zuiden, behoren tot de Islamitische periode. Dankzij een internationale samenwerking kon de Mamlukse moskee van Lehun, gelegen op de westelijke oever van de Wadi Lehun, tegenover de Nabatees tempel, opgegraven worden door D. WHITCOMB (Oriental Institute of Chicago), specialist van de Islamitische periode. In 1985 werden drie sonderingen uitgevoerd, waarbij de mihrab (in het midden van de achterste muur en naar Mekka wijzend) ontdekt werd en de geplaveide vloer vrijgelegd werd, evenals de ingang in de noor-

delijke muur. Het religieuze belang van het gebouw werd hiermee aange-
toond, doch het was nog niet duidelijk of het om een moskee of een graf-
kapel ging.

In 1987 werd besloten het gebouw van nabij te onderzoeken om te veri-
fiëren of er een sarcofaag of andere getuigen van een begraafing zouden
worden aangetroffen. D. WHITCOMB wilde ook bijkomstige informatie ver-
zamelen betreffende de datering van het gebouw. Aldus werd het oostelijk
deel van de moskee opgegraven, vanaf de westelijke deurstijl tot aan de
mihrab. Oorspronkelijk was de muur bepleisterd geweest met een rode
verf, waarvan verscheidene fragmenten nu op de vloer lagen.

De vondsten in de moskee bevestigden de aanwijzingen van 1985. De
scherven zijn met de hand gemaakt en vertonen een beschildering die vaak
als „geometrisch Arabisch” wordt aangeduid. Dit aardewerk dateert naar
alle waarschijnlijkheid uit de 15de eeuw, ondanks het feit dat deze stijl al
wordt aangetroffen bij vondsten uit de Fatimiden-tijd (969-1099) en verder
werd gebruikt in de Ottomaanse periode (1515-1918). Resten van een vuur
en een muntstuk op de vloer, achtergelaten nadat de moskee in onbruik
was geraakt, geven een datering *post quem*, na het einde van de 14de eeuw.
Zo kunnen we concluderen dat dit religieuze gebouw moet geïnterpreteerd
worden als zijnde een landelijke moskee uit het einde van de Mamlukse
tijd. Het is één van de weinige voorbeelden uit de 15de eeuw n.Chr. in de
streek van Moab. Deze moskee moet dringend gerestaureerd worden en
zou dan een interessant onderdeel vormen van het openluchtmuseum in
Lehun, dat vanaf het jaar 2000 aangelegd wordt.

De Ottomaanse en moderne periode

Zelfs in moderne tijden zien we dat de geschiedenis zich steeds weer
herhaalt. De plaats, soms bewoond, soms verlaten, werd opnieuw in
gebruik genomen aan het einde van de vorige eeuw na een vrij lange
periode van verval. Een honderdtal jaren geleden werd een dorp gesticht
door de bedoeïenenfamilie van Suleiman, voorouder van de huidige bewo-
ners van Lehun. Zij hadden zich met hun tenten in dit prachtige maar geï-
soleerde landschap geïnstalleerd. Afkomstig uit Arabië hadden ze zich tij-
delijk gevestigd in de vallei van de Wadi Mujib, en vervolgens Lehun
uitgekozen waar ze net als in de oudheid, de oude route tussen Amman en
Aqaba controleerden.

Ten zuiden van de Mamlukse moskee bouwden ze drie huizen (sector
C2). Suleiman en zijn drie zonen schijnen geen aandacht gehad te hebben

voor de archeologische overblijfselen, noch voor de overdaad aan keramiekscherven verspreid over het terrein. Hun woningen zijn goede voorbeelden van de dorpshuizen uit de vorige eeuw. Ze zijn verborgen in de grond en zijn volledig in het landschap geïntegreerd, de natuurlijke helling van het terrein volgend. Ze gebruikten daartoe oude grotten, en vergrooten die door er kamers aan de buitenzijde bij te bouwen. Het eerste huis, in het zuiden, is het meest eenvoudige (10 m breed, 8 m diep en 2.6 m hoog). Een muur sluit de grotruimte naar buiten toe af. Het dak, als verlengstuk van de natuurlijke uitholling, is gemaakt met behulp van rondhout en riet. Het tweede huis (8 x 10 x 3 m) is slechts gedeeltelijk ondergronds en werd vergroot met twee kamers op de bovengrond. De toegang bestaat uit een ronde boog. Het dak dat intensief onderhoud vergt en van hetzelfde type is als dat van het voorgaande huis, vervalt nu tot een ruïne. Hierdoor is de structuur van het dak, bestaande uit balken, planten en klei, te zien. Het derde huis (11 x 11 m, met een hoogte van bijna 4 m) is met zijn dubbele boog en centrale kolom, het ruimste.

Deze drie huizen, nu in puin, worden door de dorpingen gebruikt als graanschuur en zij zijn uitstekende voorbeelden van de landelijke architectuur. Ze zouden gemakkelijk ingericht kunnen worden als etnografisch museum, waarin de levenswijze van deze semi-nomadische herders wordt getoond. De constructiewijze beantwoordt niet meer aan de huidige behoeften, maar is representatief voor de Ottomaanse periode. De moderne materialen hebben de traditionele technieken helemaal veranderd en hebben, met hun daken van golfplaten en hun betonnen muren, niet meer diezelfde charme. Een etnologisch folkloremuseum in Lehun zou enerzijds het landelijke leven en zijn gewoontes kunnen laten zien en anderzijds de invloed van de natuur op de mens (grotten) en van de mens op zijn milieu (de transformatie van een grot tot huis, het gebruik van lokale materialen, enz.).

Het moderne leven en de economische groei van het land hebben, sedert de eerste opgraving in Lehun, het landschap volledig veranderd. Het moderne dorp dat slechts uit vier woningen bestond toen we het voor het eerst zagen in 1977, heeft zich op spectaculaire wijze ontwikkeld. Onder-tussen zijn er een vijftiental nieuwe stenen woningen gebouwd en is er een lagere school geopend. Stromend water en elektriciteit deden hun intrede en dit bracht ook enig modern comfort, waaronder de televisie, met zich mee. Vrachtwagens en auto's vervangen de kamelen. De opvattingen van de bedoeïenen hebben zich aangepast aan de moderne behoeften: de nomadentent, vervaardigd uit geitenhaar en aangepast aan het leven in de woestijn, wordt geleidelijk vervangen door stenen huizen, die de indeling van

de driedelige tenten nabootsen (één ruimte voor de mannen, één voor de vrouwen en één voor de keuken). De semi-nomaden wonen slechts een gedeelte van het jaar in hun huis, terwijl de sedentairen ze permanent bewonen. Rijke landbouwers, zoals Awad, migreren, naargelang de seizoenen, met hun geiten- en schapenkudden tussen Qatrane (dicht bij de 'Desert Highway') en Lehun (waar zijn familie woont). Maar zij vergeten nooit de traditie van gastvrijheid die zo karakteristiek is voor het Jordaanse volk.

Wat brengt de toekomst ?

Het Departement van Oudheden heeft vanaf de aanvang van het project de wens te kennen gegeven dat het Belgische opgravingshuis vanaf het jaar 2000 een archeologisch museum met resthouse wordt. Om Lehun en het plateau ten noorden van de Wadi Mujib in de belangstelling te krijgen bestaat er een plan van de Europese Unie om de archeologische en geografische bezienswaardigheden te laten opnemen in het globale toeristische project van Madaba — Um er Rassas.

Lehun kan een aantrekkelijk archeologisch park worden, dat de invloed toont van de mens en de natuur op de evolutie van een regio. Er komt een folder, waarin verschillende wandelingen door de archeologische plaats en de omgeving staan uitgestippeld. Hierin wordt ook de relatie tussen geomorfologie en archeologie uiteengezet.

Om de site nog aantrekkelijker te maken hebben we het plan om enkele oude huizen om te bouwen tot een folkloremuseum. Hier zou dan het leven van de bewoners in de vorige eeuw kunnen worden getoond. Het is niet de bedoeling om een kopie te maken van het museum van Madaba. Het moet gericht zijn op het leven en de gebruiken van de lokale bevolking, zowel de nomaden als de sedentaire bevolking.

Wij hopen dat deze mooie regio samen met de site in Lehun, die jaar na jaar nieuwe historische schatten aan het licht brengt, bezocht zal worden door vele bezoekers. Het indrukwekkende, panoramische uitzicht op de Wadi Mujib en de ruïnes, getuigen van het oude Jordanië, staan garant voor een prachtige ontdekkingstocht.

TE LAND, TER ZEE EN OP DE VLUCHT:
REIZEN EN TREKKEN IN DE LEVANT IN DE LATE BRONSTIJD

WILFRED VAN SOLDT

Het gebied waar het in deze bijdrage over zal gaan, is de Levant met de aanpalende landen ten oosten ervan, een gebied met ongeveer de omvang van de moderne staten Israël, Jordanië, Libanon en Syrië tezamen. In de Late Bronstijd, dat is de periode van ongeveer 1500 tot 1200 v. Chr., was het Akkadisch — de belangrijkste taal van Mesopotamië — bij de landen in het westen in gebruik als verkeerstaal of *lingua franca*. Dat wil zeggen, dat iemand met bijv. het Hittitisch als moedertaal een brief schreef in het Akkadisch aan iemand in bijv. Egypte, iemand dus die Egyptisch als moedertaal had. Het lijkt een beetje op de middeleeuwse situatie toen men over het algemeen in het Latijn schreef, of de huidige situatie, waarin mensen met verschillende moedertalen elkaar over het algemeen in het Engels schrijven. Het Akkadisch werd geschreven met griffels op kleitabletten en het zijn deze tabletten die in de verschillende steden zijn teruggevonden. Op een paar kleinere vindplaatsen na zijn het vooral in Egypte Tell el-Amarna (het Achet-Aten van farao Echnaton), waar honderden brieven van stadsvorsten uit Syrië en Palestina zijn gevonden, in Syrië de stad Ugarit nabij het moderne Latakijah met zijn uitgebreide archieven met oorkonden, brieven en verdragen, de stad Alalach aan de benedenloop van de rivier de Orontes in Noord-Syrië en de stad Emar aan de Eufraat. Tenslotte is er Hattusha, hoofdstad van het Hittitische rijk, waar niet alleen veel historisch belangrijke teksten van Hittitische koningen zijn gevonden, maar ook een uitgebreide correspondentie tussen koning Hattushili III en zijn echtgenote Pudukhepa enerzijds en farao Ramses II anderzijds. Bij mijn bespreking van het reizen en de gevaren die dat opleverde, zal ik vooral deze tekstgroepen gebruiken en citeren.¹

Reizen over land

Gaan we dan kijken over welke soorten weggebruikers men schreef, dan kunnen we toch al snel een aantal groepen isoleren. In de eerste plaats zijn

¹ Zie voor de verschillende tekstgroepen ook mijn bijdrage over Amarna in *Phoenix* 47,1-2 (2001), pp. 53-68. Voor een uitgebreide kaart van de regio verwijs ik eveneens naar dat artikel.

er natuurlijk reizigers over land en reizigers over zee. Voor het eerste hoeft men alleen maar te lopen of een rijdier te bezitten, voor het laatste heeft men op zijn minst een boot nodig. Ik wil beginnen met het reizen over land, omdat hiervan de meeste gegevens bewaard zijn. Overigens vinden we niet echte reisverslagen met details over al of niet moeilijk begaanbare wegen, pleisterplaatsen, ontmoetingen onderweg, vreemde gebruiken, enz. Wel wordt er veel geschreven over gevaren die weerloze reizigers, met name boden en kooplieden bedreigen. Er zijn ook nogal wat konings-inscripties uit bijv. Assyrië, maar die beperken zich meestal tot een opsomming van de ingenomen steden en opmerkingen over de tegenstand van locale vorsten.

Er zijn vier duidelijke groepen die we kunnen afbakenen. In de eerste plaats zijn er her en der opmerkingen over de opmars van legers, ten tweede zijn er veel problemen met kooplieden, ten derde komen boden nogal eens ter sprake, en ten vierde is er het eeuwige probleem der vluchtelingen.

Legers

Niet veel is er bekend over hoe een leger zich precies verplaatste, wat voor een dergelijke tocht nodig was, en welke logistieke problemen men ondervond. Eigenlijk zijn de beste bronnen uit deze tijd de Egyptische, zoals bijv. die over de veldtochten in Syrië-Palestina van Thutmosis III en Ramses II. Toch zijn er enkele korte verslagen van elders, zoals dat van de 15e-eeuwse koning Idrimi, die de stad Aleppo moest ontvluchten en na een verblijf in de stad Emar zich meester wist te maken van de stad Alalach. In een inscriptie op een beeld hem voorstellende schrijft hij:

„ (In Emar) heb ik mijn paard, mijn strijdwagen en mijn page genomen en ik ben de woestijn doorgetrokken en ik heb mij bij de Suteërs (nomaden) gevoegd. Samen met mijn page heb ik voor de troon van de god Zakkar overnacht. De volgende dag brak ik op en ging naar het land Kanaän. In Kanaän ligt Ammiya en in Ammiya verbleven mensen uit Aleppo en uit de landen Mukish, Ni'i en Amae (N. en O. Syrië). Toen ze zagen dat ik de zoon van hun heer was, verzamelden ze zich om mij heen, werd ik geëerd en kreeg ik het bevel over de soldaten. Zeven jaren verbleef ik bij de *hapiru*'s. Ik liet vogels vrij en deed de leverschouw bij lammeren. In het zevende jaar wendde Teshub zich weer tot mij en bouwde ik schepen. Soldaten liet ik scheep gaan en ik naderde Mukish over zee. Voor de berg Casius bereikte ik het vasteland. Ik trok op en toen mijn land over mij hoorde, bracht men mij runderen en schapen.” (Idrimi 13-36)

Een andere beschrijving vinden we in een literaire tekst uit Ugarit. Het gaat om een verhaal over koning Keret, die zich wil redden van kinderloosheid door op aanwijzing van de god El met een leger op te rukken naar de stad Udum om daar een prinses als bruid op te eisen. De tekst is geschreven in alfabetisch schrift, dat gebruikt werd voor het aan het Hebreeuws en Aramees verwante Ugaritisch:

„(Keret) laat voedselrantsoenen voor de stad bereiden, tarwe voor het gehele huis Chubur. Hij laat brood voor vijf maanden bakken, proviant voor wel zes maanden. Het leger trekt uit welvoorzien, een goed voorziene menigte; een menigte trekt uit. Zijn leger is een sterke macht van driehonderd maal tienduizend. Zij gingen bij duizenden als donderwolken, in tienduizenden als regen. Na twee, komen weer twee, na drie zij allen. De enige zoon blijft thuis, de weduwe zendt een ander. De zieke heeft zijn bed opgenomen, de blinde vindt tastend zijn weg. Een pasgetrouwd man heeft zijn vrouw aan een ander toevertrouwd, zijn geliefde aan een vreemde. Als sprinkhanen bevolken ze de steppe, als krekels de uitersten der woestijn.” (Na een offer in Tyrus) „Zij gingen één dag, een tweede, een derde en een vierde. Bij zonsondergang op de vierde bereikte hij Udum.” (KTU 1.14 iv)

In een andere literaire tekst uit Ugarit, die gaat over de geesten der voorouders, valt te lezen hoe de geesten hun strijdwagens vastmaken, hun paarden inspannen en hun standaarden opheffen. Dan bestijgen zij wagens en paarden en bereiken in drie dagen hun doel (1.20).

Uit de Hittitische hoofdstad Hattusha kennen we verder een beschrijving van de verovering van het land Mittani.

Kooplieden

Tot zover de militaire kant van ons onderwerp. We zullen nu stilstaan bij de activiteiten van de alom tegenwoordige kooplieden, die reizend van stad naar stad vele gevaren trotseerden en dat soms met de dood moesten bekopen. Maar eerst iets over het belang van karavaanroutes voor de plaatselijke economieën. Zo wordt in een oorkonde uit Ugarit gerept over karavanen uit Hatti en Egypte, en in een brief van de koning van Ugarit beklagt deze zich bij de Hittitische koning dat de karavanen uit Egypte zijn stad links laten liggen. Met de stad Urā in Anatolië bestond een intensief handelscontact dat nogal wat wrijving in Ugarit veroorzaakte, reden waarom de Hittitische koning 's-winters kooplieden uit Urā de toegang tot Ugarit ontzegde. Ook kooplieden uit het zuidelijker gelegen Kanaän deden Ugarit aan. Soms werd expliciet om vrijwaring gevraagd. In een brief van

de Hittitische prins Heshmi-Kushuh aan de prefect van Ugarit lezen we het volgende:

„Zie, een man van mijn vader is naar jou onderweg. Hij wil daar inkopen doen. Laat niemand hem een strobreed in de weg leggen en laat geen enkele tollenaar tol van hem verlangen. Zie zo goed mogelijk op hem toe, totdat hij zijn inkopen gedaan heeft” (PRU 3, 15v.).

En in een brief uit Amarna schrijft een Kanaänitische vorst aan de farao van Egypte:

„De koning, mijn heer, heeft Haaya naar mij toegestuurd om me te zeggen: ‘Hij moet een karavaan naar Hanigalbat (O. Syrië) doorsturen, stuur hem door!’ Wie ben ik dat ik niet een karavaan van de koning mijn heer door zou sturen, daarom al omdat mijn vader alle karavanen naar Hanigalbat van de koning placht door te sturen. Laat mijn heer de koning zelfs een karavaan naar Babylonië sturen! Ik zal hem zelf onder zware bewaking begeleiden” (EA 255).

Regelmatig kwam het voor dat kooplieden van hun waren beroofd werden. Aangezien de Hittitische koning in Karkemish een onderkoning over Syrië had geïnstalleerd, dienden dergelijke zaken meestal voor het hof van deze onderkoning. De zaak werd gewoonlijk met een schadevergoeding afgedaan. In een tekst wordt het volgende opgemerkt:

„Mashanda sprak als volgt: ‘De koning van Ugarit placht voortdurend de karavanen van de kooplieden te bestellen en ten overstaan van (koning) Urchi-Teshub hebben wij ons voor het gerecht gesteld. Men heeft toen de rekeningen van die karavanen opgemaakt en men heeft de koning van Ugarit een vordering van $1\frac{1}{3}$ talent (± 40 kg) zilver opgelegd’ ” (PRU 4, 176).

Veel erger was het wanneer kooplieden de dood vonden. Vaak werden de daders gegrepen, maar lang niet altijd. Ook in dit geval werden de rechtszaken wat Syrië betreft weer in Karkemish uitgevochten. Omdat het doden van kooplieden blijkbaar een nogal gangbare gewoonte was, hebben de koningen van de belangrijkste staten zich vaak ingespannen aan deze misstand paal en perk te stellen. Niet alleen werd er regelmatig in brieven onderling over gesproken, maar de schadevergoeding en genoegdoening aan de nabestaanden werd ook in verdragen vastgelegd. Hoe men zich in Hatti een eerlijke afhandeling voorstelde, vinden we in een brief van de Hittitische koning Hattushili III aan de Babylonische koning Kadashman-Enlil:

„Wat betreft hetgeen je mij schreef: „Ze doden mijn kooplieden in het land Amurru en in Ugarit”, ik verklaar dat ze niemand doden in het land der Hittieten, maar wel in het land [...]. Mocht de koning van zoiets horen, dan grijpt

men de moordenaar van zo iemand en overhandigt hem aan de broers van de vermoorde man. Zijn broers ontvangen geldelijke compensatie voor de vermoorde en zij doen een ritueel van boetedoening voor de moordenaar. Maar als de broers geen compensatie willen ontvangen, dan zullen zij de moordenaar terechtstellen” (KBo 1, 10).

Een andere koning van Babylonië, Burnaburiash, schrijft aan farao Echnaton van Egypte over hetzelfde onderwerp in een brief, die ook in het voorgaande Phoenix-nummer is geciteerd:

„Mijn kooplieden, die met Achu-tabu onderweg waren, zijn om zakelijke redenen opgehouden in Kanaän. Nadat Achu-tabu naar mijn broeder (de farao) gegaan was, hebben Shum-Adda en Shutatna uit Akko, na hun mannen gestuurd te hebben, mijn kooplieden in Hinnatuna in Kanaän gedood en hun geld afgenomen. ... Kanaän is jouw land, en de koningen daar zijn jouw dienaren! Ik ben dus in jouw land beroofd. Roep hen ter verantwoording en zorg voor genoegdoening voor het geld dat ze hebben weggenomen. Stel de mannen die mijn mannen hebben gedood terecht en wreek zo hun bloed. Want als je deze mannen niet terechtstelt, zullen ze weer gaan moorden, hetzij een karavaan van mij of boden van jouzelf, en zo zal het verkeer van boden tussen ons worden afgebroken” (EA 8).

Zoals uit de laatste tekst blijkt, reisden boden vaak met een karavaan mee, niet alleen uit veiligheidsoogpunt, maar ook omdat zij vaak de supervisie hadden over de vele geschenken die de koningen elkaar lieten brengen.

De boden

Boden vervulden in het oude Nabije Oosten een zeer belangrijke functie: zij onderhielden de contacten tussen de verschillende steden en landen. Met name over de boden die tussen de diverse hoven heen en weer reisden zijn we goed geïnformeerd. Van een aantal kennen we zelfs de naam. Zo zijn er van de Egyptische kant de bode Mane, die regelmatig naar Mittani reist, en Pirichnawa die naar Hattusha gaat. Uit Hattusha komen o.a. Tili-Teshub en Ria-mashi. De laatste draagt een Egyptische naam, maar is in dienst van de Hittieten. Vanuit Mittani onderhoudt vooral Keliya de betrekkingen met Egypte, en vanuit Babylonië komen o.a. Salmu en Achu-tabu naar Egypte.

Belangrijk voor een vlotte correspondentie tussen de grootmachten was de onbelemmerde doorgang van de boden, met name door het gebied tussen de corresponderende staten. Dit leverde vaak problemen op. Om deze te voorkomen werd aan boden wel een tablet meegegeven waarin verzocht

wordt de bode met zijn gevolg snel terug of door te sturen. Zo schrijft de koning van Alashiya (Cyprus) aan de farao van Egypte:

„Mijn broeder, laat mijn boden onmiddellijk en veilig weggaan, opdat ik mijn broeders groet snel verneem.” (EA 39).

Blijkbaar kwamen vertragingen vaak voor. Boden werden soms lang vastgehouden. De Babylonische koning Burnaburiash beklagt zich erover dat zijn bode al twee jaar in Egypte wordt vastgehouden (EA 7) en de Mittanikoning Tushratta toont zich in deze een waardig tegenstander:

„Keliya moet weer naar mijn broeder teruggaan. Zou ik mijn broeder ontriefen? Ik zal Keliya sturen. Mijn broeder, ik zou graag je boden direct terugsturen, maar zolang mijn broeder mijn boden vasthoudt, houd ik zijn mensen hier. Zodra hij mijn boden laat gaan en zij verslag aan mij uitbrengen, zal ik Mane laten gaan en Keliya sturen, zoals vroeger. Maar zolang mijn broeder mijn boden vasthoudt alsof zij vergeten zijn, zal ik doen zoals ik mij heb voorgenomen” (EA 29).

De koning van Alashiya (Cyprus) heeft tenslotte de volgende bemoedigende boodschap voor de farao:

„Mijn broeder, wees niet bezorgd dat je bode al drie jaar in mijn land verblijft, want er is pest in mijn land en in mijn eigen huis” (EA 35).

Ook werden boden soms slecht behandeld. De Assyrische koning Assurballit vroeg zich bijvoorbeeld ongerust af waarom zijn boden moesten sterven door te lang buiten staan:

„Waarom laat men boden steeds maar in de hitte staan, zodat zij van hitte omkomen? Als het in de hitte staan enig voordeel voor de farao oplevert, laat hij dan maar in de hitte staan en doodgaan, maar laat er in ieder geval voordeel in zijn voor de farao. Maar indien niet, waarom zouden ze dan in de hitte moeten sterven? Wat de boden betreft die wij hebben uitgewisseld, laten ze mijn boden wel in leven? Ze laten ze blijkbaar kreperen in de hitte!” (EA 16).

Hier kan soms echter sprake van onbevestigde geruchten zijn, zo schrijft Tushratta aan de farao:

„Mane is niet stervende. Werkelijk, hij is dezelfde als altijd en hij is niet ziek” (EA 20).

Zoals we zonet al gezien hebben, werden kooplieden nogal eens het slachtoffer van berovingen, vaak met dodelijke afloop. Ook boden, die afzonderlijk of met karavanen reisden, waren hiervan dikwijls het slachtoffer. Soms kon hierdoor het verkeer geheel tot stilstand komen. De Assyrische koning bericht de farao over een dergelijk geval:

„Wat betreft het oponthoud van je boden, zij werden achtervolgd door Suteërs en verkeerden in levensgevaar. Ik heb hen vastgezet totdat ik je kon

schrijven en de achtervolgende Suteërs bij mij voorgeleid konden worden” (EA 16).

De Hittitische koning schrijft over soortgelijke zaken aan de koning van Babylonië:

„Nu spreek ik direct tot mijn broeder, omdat mijn broeder geschreven heeft dat ik gestopt ben met het zenden van boden. Ik was hier inderdaad mee gestopt omdat de Arameërs vijandig zijn. Hoe komt het dan, mijn broeder, dat jij ook om de Arameërs gestopt bent met het sturen van boden? Is het omdat de macht van je koninkrijk zo beperkt is? ... In het land van mijn broeder zijn meer paarden dan stro. Had ik dan je bode door duizend strijdwagens moeten laten opwachten? Had ik hen naar Tuttul² moeten sturen om hem daar op te wachten en de Arameërs moeten weggagen? Als mijn broeder bezorgd is en denkt: ‘De koning van Assyrië zal mijn boden niet toestaan door zijn land te trekken’, weet dat de koning van Assyrië met al zijn infanterie en strijdwagens zich niet met de infanterie van mijn broeder kan meten. Zeker kan jouw bode met geweld door Assyrië trekken! Wie is de koning van Assyrië dat hij jouw boden tegenhoudt en de mijne steeds doorlaat? Houdt de koning van Assyrië alleen jouw boden tegen zodat jij niet naar mijn land kunt komen?” (KBo I, 10).

Dat er van de kant van de Hittieten zeker goede wil tegenover de Babyloniërs bestond, toont een brief van de Hittitische gouverneur van Emar aan een ambtenaar in dezelfde stad:

„En je mag de bode uit Babylonië op geen enkele manier krenken. Indien hij, wanneer ik kom, mij iets over jou te zeggen heeft, trek ik mijn handen van je af” (Emar VI/3, 262).

Tenslotte kon het niet sturen van boden ook nadelige gevolgen voor vazallen hebben. Zo schrijft een Hittitische prins aan de koning van Ugarit:

„Waarom ben je, sinds je het koningschap van Ugarit op je genomen hebt, niet naar Zijne Majesteit gekomen en waarom heb je je boden niet gestuurd? Nu is Zijne Majesteit over deze zaak zeer vertoornd. Stuur daarom zo snel mogelijk je boden naar Zijne Majesteit en laat geschenken voor de koning en voor mijzelf brengen” (PRU 4, 191).

De boden van vazallen werden wel eens door de Egyptische gouverneur opgehouden, zoals blijkt uit een brief van een Syrische vorst:

„Ik heb mijn boden naar de koning gestuurd, maar Yanhamu heeft hen onderweg tegengehouden en zij zijn niet meer weggekomen. Mogen de goden van mijn heer de koning mijn boden bij Yanhamu laten vertrekken” (EA 171).

² Tuttul lag aan de samenvloeiing van de Eufraat en de Balich, in Noord-Syrië.

De meegenomen waar

Zoals al opgemerkt, reisden de boden regelmatig met karavanen mee om de talloze geschenken te vervoeren die de koningen aan elkaar stuurden. Een dergelijk gebruik vinden we ook bij particulieren, zoals een tekst uit Ugarit laat zien:

„Mijn broeder, hierbij zend ik jou als geschenk 42 linnen gewaden, een aantal linnen *illuru*- gewaden en enkele honderden fijne linnen gewaden. Verder 100 sikkels rood purperen wol, 2000 sikkels aan koperen ketels”

en dan volgen in deze brief nog vele talenten van andere waar. Een dergelijke hoeveelheid kan alleen door een karavaan worden vervoerd. De vele lijsten met geschenken die waarschijnlijk als inventaris met de karavanen meekwamen zijn o.a. in de Amarna-archieven bewaard. Het gaat hierbij vooral om sieraden, kleding, wapens en allerlei soorten vaatwerk, maar ook om bijvoorbeeld paarden met volledige uitrusting.

Beschrijvingen van de weg

Helaas zijn we hierover maar spaarzaam geïnformeerd. In een brief van de Babylonische koning aan de farao vinden we de volgende passage:

„Ik heb jouw bode op de hoogte gebracht en heb hem op weg gestuurd. Breng mijn bode onmiddellijk op de hoogte, opdat hij naar mij zal komen. Voorts heb ik vernomen dat de reis moeilijk is, er is geen water en het is heet. Daarom stuur ik niet veel geschenken. ... Zodra het weer verbetert, zal mijn volgende bode vele prachtige geschenken aan mijn broeder brengen” (EA 7).

Over de woestijn in Egypte schrijft Ramses II aan de Hittitische koningin Puduhepa:

„En omdat mijn zuster mij geschreven heeft: ‘Laat die mannen niet ontsnappen, ze gaan steeds weer de woestijn in!’ dan zeg ik daarop: ‘Wie daarheen wil gaan, moet maar gaan. Laten ze maar volledig verbranden’ ” (Edel 147 r.5’f.)

Ook politieke problemen (zoals boven al genoemd i.v.m. de boden van Babylonië naar de Hittieten) deden hun invloed gelden. Zo schrijft een Syrische stadsvorst aan de farao:

„De bode van mijn heer kwam naar mij en zei: ‘Ik heb in Mittani rondgereisd en er waren drie of vier koningen die de Hittitische koning vijandig gezind waren; zij allen stonden mij ter beschikking’ (waren dus op Egyptische hand) (EA 56).

Dat ezels onderweg wel eens stierven zal duidelijk zijn. Een laconiek tekstje uit Emar spreekt hierover:

„Zes ezels van Eriba-Marduk zijn stroomafwaarts vertrokken. De karavaan zal elke gestorven of verloren ezel betalen. De overlevenden zullen het huis van hun eigenaar weer binnengaan” (Emar VI/3, 27).

Voorbereidingen op de reis

Ook hierover geven de teksten ons weinig uitsluitsel. Behalve de passage bij Idrimi die ik aan het begin al vermeld heb, vinden we enkele aanwijzingen in mythen en epen uit Ugarit. Zo wordt in de mythe over de god Baäl verhaald hoe Ashera een bezoek aan de god El gaat afleggen:

„De grote dame, Ashera van de zee antwoordt: ... ‘Zadel een ezel, rust een hengst uit, bekleed hem met zilveren sieraden, met versieringen van goud, bereid de sieraden voor mijn pony’. Qdš-Amrr neemt haar op en zet Ashera op de rug van de ezel, op de prachtige rug van de hengst” (KTU 1.4 iv).

In het verhaal over Aqhat wordt verteld hoe Pugatu, Aqhats zuster, zich opmaakt om de dood van haar broer te wreken:

„Zij waste zich, zowel hand als schouder; ze maakte zich rood met de schelpen der zee (purper), die zich uitstrekken over een veld van duizend sir in de zee. Zij doet de uitrusting van een krijger aan, steekt een mes in haar gewaad, een zwaard in de schede. Daarover doet ze de kleren van een vrouw” (KTU 1.19 iv).

Wassen en zich rood maken wordt ook gezegd van koning Keret wanneer hij voor zijn expeditie een offer aan Baäl gaat brengen (zie boven).

Vluchtelingen

Helaas zal de wereld wel nooit worden verlost van een probleem dat niets van zijn actualiteit verloren heeft: dat der vluchtelingen. Al in de oudheid bestonden er bijvoorbeeld politieke vluchtelingen. Belangrijke figuren uit de politieke bovenlaag zochten bij verovering van hun stad of land vaak een goed heenkomen naar een ander land. Zo weten we dat prins Shattiwaza na de dood van zijn vader Tushratta van Mittani met de dood bedreigd werd en zijn toevlucht zocht bij de Hittieten. Daarnaast is er echter nog een belangrijke groep: die van de vluchtelingen op de loop voor schuldeisers. Het valt niet altijd uit te maken welke categorie bedoeld is. Waarschijnlijk verwees men meestal naar beide.

De oudste vermeldingen van vluchtelingen in deze periode komen uit de stad Alalach. In een verdrag met de stad Tunip wordt een regeling ten aanzien van vluchtelingen getroffen. Ook latere verdragen noemen regelmatig het vluchtelingenprobleem. Zo beloven Hattushili III van Hatti en farao Ramses II elkaar vluchtelingen uit elkaars land op te pakken en netjes terug te sturen. Tushratta van Mittani schrijft de farao dat hij twee in Egypte gezochte booswichten heeft opgepakt en hen zal berechten zodra hij van de farao verneemt wat zij precies misdaan hebben (EA 29).

Ging het om verdragen tussen koningen en hun vazallen, dan waren de verdragsclausules vaak niet gelijk voor beide partijen. Zo staat in het verdrag tussen de Hittitische koning Shuppiluliuma I en zijn kersverse vazal over Mittani Shattiwaza:

„Wanneer iemand het land Hatti ontvlucht en naar Mittani gaat, dan zullen de inwoners van Mittani hem oppakken en uitleveren. Wanneer (omgekeerd) iemand het land Mittani ontvlucht en naar de koning van Hatti komt, dan zal de koning van Hatti hem niet oppakken en hem niet uitleveren ... hij behoort nu het land Hatti toe” (PDK p. 23).

In een verdrag met de koning van Ugarit wordt alleen gesproken over de verplichtingen van de Hittitische koning:

„(§1) Indien een dienaar van de koning van Ugarit, of een inwoner van Ugarit, of de slaaf van een dienaar van de koning van Ugarit, wie ook maar, op weg gaat en het gebied der *hapiru*'s van Z.M. binnendringt, dan zal ik, de grote koning hem niet oppakken, maar ik zal hem terugsturen naar de koning van Ugarit. (§2) Indien inwoners van Ugarit iemand uit een ander land met hun zilver kopen en deze (persoon) ontvlucht het land van Ugarit en hij gaat het gebied der *hapiru*'s binnen, dan zal ik, de grote koning, hem niet oppakken, maar ik zal hem terugsturen naar de koning van Ugarit” (PRU 4, 107v.).

In een andere tekst gaat het duidelijk om politieke vluchtelingen uit de pas veroverde landen Nuchashe en Mukish, burens van Ugarit:

„Indien in de toekomst vluchtelingen uit Nuchashe of Mukish of uit andere landen die uit hun land gevlucht zijn het land van Ugarit binnengaan en dienaars van de koning van Ugarit worden, dan mag een koning uit een ander land hen niet de koning van Ugarit afhandig maken” (PRU 4, 52).

Dat mensen vaak hun financiële verplichtingen ontliepen door de benen te nemen, blijkt o.a. uit een aantal teksten uit Ugarit. Hier een tekst geschreven in het Ugaritisch:

„Document betreffende de borgen die zich borg hebben gesteld voor Matenu. Indien hij uitwijkt naar een ander land, dan zullen eventuele vorderingen op deze borgen verhaald worden” (volgt een lijst van namen) (KTU 3.3).

In een brief schrijft de koning van Ugarit aan de koning van Alalach over iemand die hem geld schuldig is:

„Zie, een van de staljongens uit mijn paleis heeft de wijk genomen en verblijft nu in Aladha (in het land van Alalach). Ze hebben hem inmiddels gepakt, maar men heeft hem weer van hen afgenomen. Hij is 1 pond zilver schuldig en voor dat ene pond zilver zat hij juist in het paleis. Hij heeft eerst drie paarden laten ontsnappen en is er toen zelf vandoor gegaan. Dus houd die man niet vast!” (Danel 23).

Reizen over zee

Als laatste onderwerp het reizen over zee³, waarvoor met name de teksten uit Ugarit en Amarna nogal wat gegevens leveren. Dat er uitgebreid handel over zee gedreven werd, is zonder meer duidelijk uit de vele Myceense, Cypriotische en Egyptische vazen en andere voorwerpen gevonden o.a. in Ugarit. Ook de vele ankers gevonden bij de tempel van Baäl in deze stad als dank na behouden thuiskomst spreken voor zichzelf (fig. 1). Het ligt dan ook voor de hand aan te nemen dat Ugarit beschikte over een aanzienlijke handelsvloot, zoals ook blijkt uit een paar administratieve lijstjes die verschillende schepen noemen met hun eigenaars (KTU 4.81, 4.366, 4.647).

De techniek van het bouwen van een schip onttrekt zich jammer genoeg aan onze waarneming, maar toch zijn er wel teksten die daarop ingaan. Op een tablet uit Ugarit vinden we een lijst van onderdelen die gebruikt werden als scheepsuitrusting:

„Document betreffende de uitrusting van een schip: negen riemen, een nieuw doek, een luik, een mast met touwen en een mastkap” (waaraan het want werd vastgemaakt) (KTU 4.689).

De interessantste tekst is echter een brief van Ramses II aan Hattushili III:

„Wat dit schip aangaat, ik vertel je hierbij dat ik het laat brengen. ... Ik heb nu één schip gestuurd, en een tweede zal ik je volgend jaar sturen. Jouw timmerlieden moeten een kopie tekenen van deze schepen die ik jou laat brengen en dan moeten ze daarvan tekeningen maken en de schepen vervolgens nabouwen, en mijn broeder moet de spanten op fraaie wijze laten vervaardigen. Met pek moet men de schepen afdichten van buiten en van binnen, zodat er geen water binnendringt in de schepen en ze niet op volle zee vergaan. Hij heeft het bouwplan voor het schip dat ik heb laten brengen al op een tablet geschreven” (Edel 187).

³ Zie ook het themanummer over Scheepvaart in het Oude Nabije Oosten, *Phoenix* 41,2 (1995).

De teksten noemen verschillende *bestemmingen* van de schepen. Het meest genoemd worden de Anatolische kust, de havens van Ugarit, de Phoenici-sche steden, Cyprus en Egypte. Maar ook het reizen naar Kreta werd niet geschuwd. Een tekst uit Ugarit vermeldt een schip uit Alashiya (Cyprus)

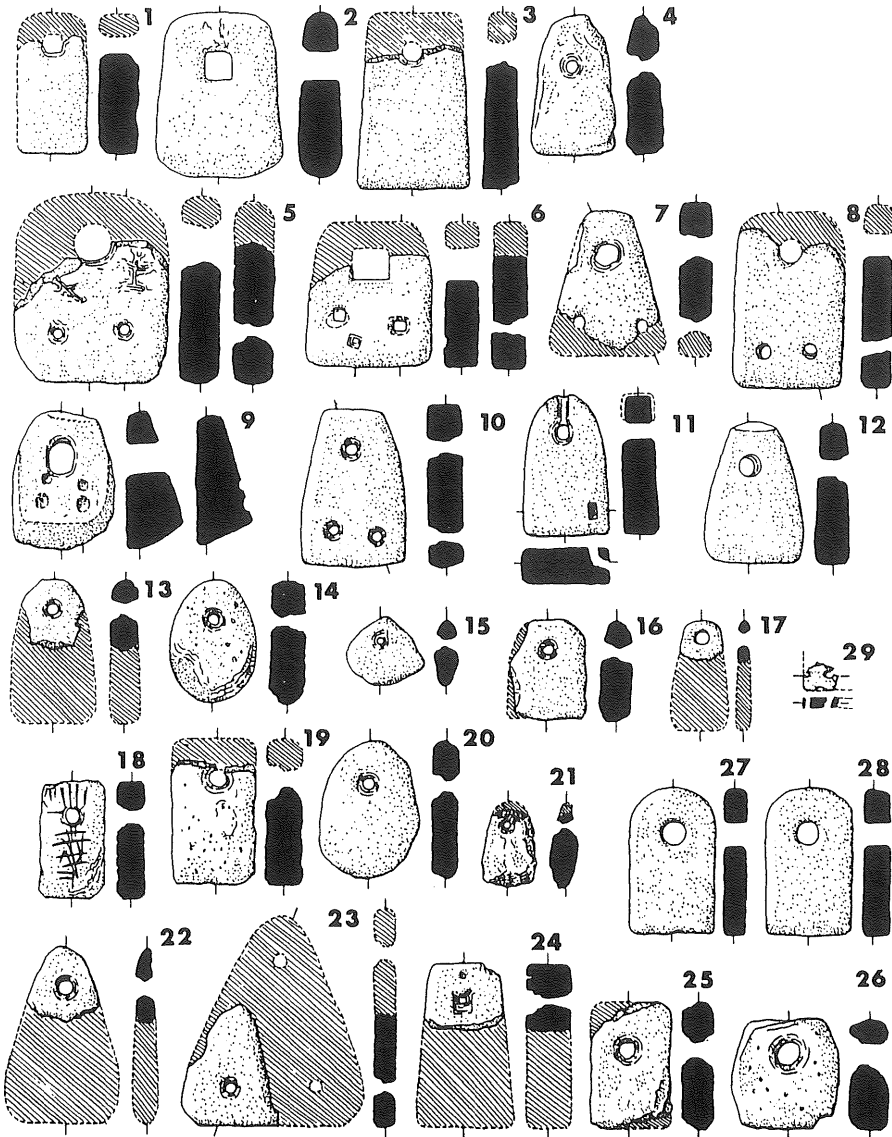

Fig. 1 — Ankers gevonden te Ugarit, naar: H. FROST, 'The Stone-Anchors of Ugarit', *Ugaritica* 6, 1969, 245.

dat met lading ligt afgemeerd in de haven van Atallig ten zuiden van Ugarit (KTU 4.390) en in een brief gevonden te Amarna spreekt de koning van Amurru, die een deel van de kust had veroverd, over een lading voor Egypte:

„Ik ben nu werkelijk acht schepen aan het laden met houtblokken, al wat de koning heeft opgedragen” (EA 160).

Gewoonlijk vinden we tekstverwijzingen naar ongewone omstandigheden. Hier een aantal voorbeelden. In de eerste plaats werd regelmatig aangedrongen op vrijstelling van douanerechten en andere heffingen. Er is een tekst uit Ugarit waarin de koning een zekere Sinaranu, een rijk koopman, douaneheffing kwijtscheldt in ruil voor een geschenk:

„Ammishtamru, koning van Ugarit, heeft Sinaranu vrijgesteld, hij is zo vrij (lett. rein) als de zon. Zijn graan, bier en olie zullen het paleis niet binnengaan; zijn schip is vrijgesteld. Wanneer zijn schip uit Kreta komt, zal hij zijn geschenk aan de koning brengen, maar de heraut mag zijn huis niet naderen” (PRU 4, 107).

Ook in de Amarna-teksten wordt regelmatig op vrijstelling aangedrongen. Zo schrijft de koning van Cyprus aan de farao:

„Dit zijn mijn kooplieden. Mijn broeder, laat hen onmiddellijk veilig weggaan. Niemand die in jouw naam een vordering wil opleggen mag mijn kooplieden of mijn schip benaderen” (EA 39).

Verder vinden we nogal wat berichten over averij. De koning van Tyrus schrijft aan de koning van Ugarit:

„Wat een van je schepen betreft, dat je naar Egypte had gestuurd, het ligt nu in Tyrus. Het heeft in een zware wolkbreuk ernstige averij opgelopen. Zij zijn weliswaar gevonden, maar de *rb tmtt* heeft al hun graan ingenomen. Maar ik heb al hun graan en de bemanning, al wat zij bezaten, weer van de *rb tmtt* afgenomen en aan hen teruggegeven. En een ander schip van jou is uitgeladen in Akko, laat mijn broeder zich geen zorgen maken” (KTU 2.38).

Soms kon een aanvaring leiden tot een rechtszaak, zelfs voor de Hittitische koning:

„Toen de man uit Ugarit en Shukku voor een uitspraak voor Z.M. verschenen, sprak Shukku als volgt: ‘Zijn schip is vergaan in de haven van Ugarit’. En de man uit Ugarit sprak als volgt: ‘Shukku heeft mijn schip met opzet doen vergaan’ Z.M. sprak het volgende vonnis uit: ‘Laat de chef van de zeelieden uit Ugarit een eed zweren, en laat Shukku dan een vergoeding betalen voor zijn schip en al wat erin was’ (17.133).

Schepen gingen uiteraard lang niet altijd ten onder door schipbreuk of aanvaringen. Zo wordt in een tekst gezegd dat sommige schepen van de

koning van Karkemish te oud geworden zijn en niet meer moeten uitvaren (RSO 7, no. 5). Mogelijk gaat het eveneens om oudere schepen in een brief van de koning van Karkemish zelf:

„Wat de schepen betreft waar je over schreef: laat ze naar Byblos en Sidon gaan, maar ze moeten geen lange reis ondernemen” (RSO 7, no. 9).

In tijden van nood kon een beroep op Ugarit worden gedaan voor het transport van voedsel. Zo beveelt een hoge Hittitische ambtenaar:

„De inwoners van Ura hebben voedsel gevraagd aan Zijne Majesteit en Zijne Majesteit heeft hun tweeduizend maten (kor? = 450 ton) gerst uit Mukish toegewezen. En jij, geef hem (de koning) een groot schip met bemanning om deze gerst naar hun land te vervoeren. Ze zullen het in een of twee keer brengen. Je mag hun het schip niet onthouden!” (Ugaritica 5, no. 33).

Over het reizen zelf leren dus we niet erg veel uit de teksten. De eenzaamheid van een maandenlange reis komt echter wel goed tot uiting in een brief van de koning van Jeruzalem, die naar de farao schrijft:

„Moge de koning zich om zijn land bekommeren, het land van de koning is verloren. Iedereen valt me aan. Ik voer oorlog van Sheru (i/h zuiden) tot Ginti-Karmel (in het noorden). Alle stadsvorsten leven in vrede, maar ik voer oorlog. Ik word als een bandiet behandeld en ik kan de koning mijn heer niet bezoeken, omdat ik oorlog voer. Ik ben als een schip op volle zee” (EA 288).

Er is verder een klein archiefje dat de aanval van de zeevolkeren tegen Ugarit belicht. De interessantste teksten volgen hier in vertaling. De eerste gaat om een ontvoering per schip:

„Zo zegt Zijne Majesteit, de grote koning. Spreek tot de prefect: Nu dan, bij jou is de koning, jouw heer, nog jong, hij weet nog niets. En ik, Zijne Majesteit, had hem een opdracht gegeven i.v.m. Ibnadushu, die ontvoerd is door lieden uit het land Shikila, die op schepen wonen. Hierbij zend ik je Nirga'ili, die bij mij *kartappu* is. Jij moet Ibnadushu, die door de lieden uit Shikala ontvoerd is, naar mij toesturen. Ik wil hem over het land Shikila ondervragen. Daarna mag hij weer naar Ugarit terugkeren.” (RSO 7, no. 12).

Waar het land Shikila of Shikala ook gelegen heeft, het gaat hier om een groep van de zogenaamde zeevolkeren, en wel een groep die mogelijk in een later stadium zijn naam aan het eiland Sicilië heeft gegeven.

Tot slot de laatste brief uit Ugarit, geschreven naar Alashiya (Cyprus) op het moment dat de aanval in volle gang is (fig. 2):

„Spreek tot de koning van Alashiya (Cyprus), mijn vader, zo zegt de koning van Ugarit, uw zoon. Mijn vader, er zijn vijandelijke schepen gekomen en ze

verbranden mijn steden met vuur. Ze hebben akelige dingen in het land gedaan. Mijn vader weet niet dat alle soldaten van de Hittitische koning in Hatti gelegerd zijn en dat al mijn schepen in Lycië liggen. Ze zijn nog niet gearriveerd en het land ligt er zo bij. De zeven schepen die gekomen zijn hebben ons veel schade berokkend. Als er nog andere vijandelijke schepen zijn, schrijf me dat dan, opdat ik ervan weet” (Ugaritica 5, no. 24).

Ugarit is na deze aanval verwoest en niet meer opgebouwd. De aanval van de Zeevolkeren en de ondergang van de staten en staatjes in Anatolië, Syrië en Palestina aan het begin van de 12e eeuw markeert min of meer de overgang van de Late Bronstijd naar de IJzertijd in dit gebied. Met de IJzertijd verdwijnt het spijkerschrift als taal van de correspondentie en administratie bijna geheel uit Anatolië en de Levant.

Fig. 2 — Aanval van de zeevolkeren tegen Egypte, naar: H.H. Nelson e.a., *Medinet Habu I: Earlier Historical Documents of Ramses III*, Chicago 1930, pl. 39 (detail).

BOEKENNIEUWS

M. STOL with a chapter by F.A.M. WIGGERMANN, *Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*. Cuneiform Monographs 14. Groningen: Styx, 2000. Gebonden, x+276 pp; ISBN 90 72371 89 5; prijs EUR 59,-.

Als oude bekende van Ex Oriente Lux verdient dit nieuwe boek onze aandacht. In 1983 verscheen *Zwangerschap en Geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel* als deel 23 van de serie MVEOL en is, blijkens de lijst van leverbare publicaties op de achterkant van de Phoenix, nog steeds verkrijgbaar. Nu hebben de auteurs, beide verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, een geheel vernieuwde Engelstalige editie van deze klassieke studie het licht laten zien. Het verscheen in de serie Cuneiform Monographs, en doet in elk opzicht recht aan de maatstaf van deze gerenommeerde reeks. Het is geschreven in vlot Engels, de inhoud van de argumentatie wordt minutieus gerechtvaardigd in een rijk notenapparaat, en de lexicale en cultuurhistorische inhoud van het boek wordt toegankelijk gemaakt door uitstekende indices. Het boek is een ware goudmijn voor geïnteresseerden in de geschiedenis van de cultuur, religie en de medische, magische en ook juridische gebruiken van Mesopotamië en de omliggende gebieden, waarbij de ondertitel van de Engelstalige editie recht doet aan de talrijke uitstappen die Marten Stol onderneemt in de wereld van de Levant, Anatolië, Egypte en de Grieks-Romeinse wereld. Ook belangstellenden voor de latere Rabbijnse en Arabische tradities zullen dit boek met succes ter hand kunnen nemen, en menigmaal worden parallellen uit Middeleeuwse of vroegmoderne Europese bronnen aangehaald.

Net als in zijn boek *Epilepsy in Babylonia* (1993) weet Marten Stol een verbluffende hoeveelheid schijnbaar losse gegevens en citaten tot een betekenisvolle en overtuigende synthese te smeden. Hierin ligt de grote kracht van zijn aanpak, en de auteur bewijst keer op keer dat met gebruikmaking van bronnen uit andere culturen een overtuigende interpretatie geboden kan worden van gegevens die in isolement raadselachtig blijven. Geen samenvatting kan recht doen aan de enorme hoeveelheid informatie die in dit boek is verzameld. De opzet is dezelfde als die van de eerste editie: de auteur voert de lezer per hoofdstuk langs de verschillende stadia van het menselijke voortplantingsproces. Eerst komen de antieke theorieën over de conceptie en de ontwikkeling van de vrucht ter sprake. Vervolgens worden miskramen en onvruchtbaarheid en hun tegenpolen abortus en anticonceptie besproken. Het derde hoofdstuk is gewijd aan de magische hulpmiddelen, de bezweringen en rituelen waarmee men de gunstige afloop van de zwangerschap trachtte te bewerkstelligen. De interpretatie van allerlei voortekens was een belangrijk middel voor de Babyloniër om de wereld te begrijpen en (door middel van rituelen) te controleren. De auteur bespreekt de voortekens die bij zwangerschap en geboorte konden worden geobserveerd, waaronder de interpretatie van de stand van de hemellichamen op het moment van de geboorte, een praktijk die we tot op de dag van vandaag kennen als de horoscoop. In het vijfde hoofdstuk is dan de geboorte zelf aangebroken, een gebeurtenis die verteld wordt in vele mythen, maar waarbij ook complicaties op de loer liggen, waarvoor men met magische middelen een remedie trachtte te bieden. Het volgende hoofdstuk gaat over hoe het

kind eruit ziet. Opvallend is de zwangere vrouw in Babylonië die probeerde haar buitenechtelijke kind op haar man te laten kijken door veel naar hem te kijken, en deze overtuiging, het zogenaamde “verzien”, was tot nog niet zo lang geleden nog gevestigd in de Europese cultuur. Ook een afwijkend uiterlijk van het kind gold in Babylonië als voorteken, een aankondiging van komende gebeurtenissen waartegen magische maatregelen als afweer genomen konden worden. Een hoofdstuk over de zorgen voor en over de pasgeborene besluit dit deel van het boek. In aansluiting hierop presenteert Frans Wiggermann de ontwikkeling en eigenschappen van de demon Lamaštu, een kwade babyrovende demon die oorspronkelijk in de huiselijke sfeer thuishoorde, maar in de loop van de tijd een plaats verwierf in de canonieke Babylonische magische traditie.

De vergelijking van het boek met MVEOL 23 toont niet alleen aan dat de hoeveelheid geciteerde wetenschappelijke literatuur in een periode van zeventien jaar spectaculair is toegenomen, maar ook dat de auteurs met succes van de gelegenheid gebruik gemaakt hebben om hun tekst uit te breiden of te herzien en om meer passages in vertaling op te nemen. Het nieuwe boek is ruim tweemaal zo omvangrijk geworden. Het zal nog lange tijd dienst doen als een betrouwbare en complete verzameling van primaire gegevens in een overtuigend en overkoepelend interpretatief kader. Het is een stimulerend voorbeeld hoe bronnen met succes in een intercultureel perspectief geïnterpreteerd kunnen worden. De lezers van Phoenix die in het thema zijn geïnteresseerd kunnen nog steeds met vrucht de oorspronkelijke Nederlandse editie raadplegen, maar voor wie meer wil weten is het besproken boek onontbeerlijk.

F. VAN KOPPEN

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

16. J. HOFFIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.— (leden f25.—)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)
De egyptische lijkkist was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkkisten uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekeningen, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIEVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) f49,50.— (leden f32,50)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In januari 2000 is deel 3 in de reeks "Supplementen Ex Oriente Lux" verschenen:

GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De rijk geschakeerde geschiedenis van het Oude Nabije Oosten kennen wij vooral door een groot aantal schriftelijke bronnen van de meest uiteenlopende aard. Ze zijn afkomstig van verschillende culturen en volken, vastgelegd in allerlei talen en schriften, geredigeerd volgens zeer uiteenlopende schrijftradities, en geschreven met allerlei praktische, ideologische of (soms) wetenschappelijke bedoelingen. Dit boek geeft de lezer inzicht in deze boeiende wereld. Het presenteert en beschrijft de belangrijkste bronnen en gaat na wat hun achtergrond en historische betekenis is. Ook vraagt het naar de onderliggende geschiedbeschouwingen en onderzoekt hoe, met welke doel en op basis van welke feitenkennis en ideologie men in de oudheid de geschiedenis schreef, met zijn eigen verleden omging. Zes originele bijdragen van internationale deskundigen zijn hiervoor in het Nederlands vertaald. Een bibliografie informeert over de belangrijkste publicaties over geschiedenis, cultuur en geschiedschrijving en waar men originele historische teksten in vertaling kan vinden. Twee bijdragen gaan over *Egypte* (van E. Otto en E. Hornung), een over *Babylonië en Assyrië* (van A.K. Grayson) en de *Hettieten* (van H.G. Güterbock) en twee over het oude *Israël* (van M. Weippert en J.A. Soggin).

Dit boek van 170 pag. kunnen leden van Ex Oriente Lux verkrijgen voor de speciale ledenprijs van fl. 29,50, in België BF 550 (inclusief portiekosten). Na overmaking van dit bedrag op postgiro 229501 (EOL-Leiden) of rek. 431-0678801-62 (EOL-België), met vermelding van "Geschiedschrijving", wordt het na verschijnen toegezonden.